

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İÇİN VERİLEN
EKSONİM İSİMLER VE ARMENIA
EXONYM NAMES GIVEN AND ARMENIA FOR
EASTERN ANATOLIA REGION

NUSRET BURAK ÖZSOY

Arş. Gör. Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Res. Assist. Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of History
burak.ozsoy@erzurum.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-1675-4942>

Atıf / Citation

Özsoy, N. B. 2021. "Doğu Anadolu Bölgesi İçin Verilen Eksonim İsimler ve Armenia". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 71, (Mayıs- May 2021). 511- 552

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 17.12.2020
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 09.04.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 15.05.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4458>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by *iThenticate* programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute
TAED-71, Mayıs-May 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İÇİN VERİLEN
EKSONİM İSİMLER VE ARMENIA
EXONYM NAMES GIVEN AND ARMENIA FOR
EASTERN ANATOLIA REGION

NUSRET BURAK ÖZSOY

Öz

Coğrafi isimler vasıtasıyla mekânı tanıır, tanıtır, adlandırır ve anlamlandırırız. Bilinçli eylemlerin bir sonucu olan bir coğrafi mekânın adlandırılması süreci toplumsal, tarihi, coğrafi, yönetsel, ideolojik ya da ekonomik sebepler ve ilişkilerin etkili olduğu bir süreçtir. Yapılan coğrafi isimlendirmelerin durumları hakkında ise endonim ve eksonim kavramları bilgi verir. Bir coğrafi yere dışardan, yabancılar tarafından yapılan adlandırmalar eksonim adlandırma olarak tanımlanır. Tarihi süreç içerisinde genellikle büyük medeniyetlerin periferisinde kalmış olan Doğu Anadolu Bölgesi hakkında bilgi veren Yakındoğu ve Hellen kökenli yazılı kaynaklar bölgeyi algılayışlarına göre çeşitli isimler vermiştir. Doğu Anadolu'nun fiziki özellikleri ve politik yapısının konu edildiği söz konusu eserlerde herhangi bir etnik bir gruba atıfta bulunularak bir coğrafi isimlendirme yapılmaz. Akkad ve Aşşur kaynakları ile başlayan Doğu Anadolu hakkında bilgi edinme süreci Pers ve Hellen kaynakları ile devam etmiştir. Yakındoğu ve Hellen kökenli eserlerin tamamı bölgeye eksonim statüde değerlendirilen isimler vermiştir. Çalışmanın temel amacı; Doğu Anadolu Bölgesi'ni tarihi coğrafyası temelinde inceleyerek, aldığı eksonim isimleri ve bu isimlerin içinde bugün uluslararası literatürde bir etnisiteye isim olmuş antik Armenia ismini, kökenini, eksonim anlamını ve tarihsel sürecini değerlendirmektir. Akkad kaynaklarından başlayarak Aşşur, Pers ve Grek yazılı kaynakları temel referans kaynağı kullanılarak modern kaynaklarla desteklenen bir tarihi coğrafya çalışması ve isim analizi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Armenia, toponomi, eksonim

Abstract

Through geographical names, we know about, explain, name and make sense of space. The process of naming a geographical space, which is a consequence of conscious acts, is a process where social, historical, geographical, administrative, ideological or economic causes and relationships are effective. Regarding the states of geographical denominations that are performed, the concepts of endonym and exonym provide information. Denominations made from outside by strangers for a geographical place are defined as exonym denomination. Written sources with Near Eastern and Hellenistic origins that provide information on the Eastern Anatolia Region, which has stayed within the periphery of great civilizations throughout the historical process, have given it various names based on their understanding of the region. In the aforementioned works which discuss the physical properties and political structure of Eastern Anatolia, no geographical denomination is carried out by referring to any ethnic group. The process of gathering information on Eastern Anatolia which started with Akkadian and Assyrian sources continued with Persian and Hellenistic sources. All works with Near Eastern and Hellenistic origins gave names to the region which were in the exonym category. The main purpose of this study is to examine the Eastern Anatolia Region on the basis of its historical geography and investigate the exonyms it has carried, the ancient name of Armenia among these names which has become the name of an ethnicity in the international literature today, its origins, exonym meaning and historical process. By starting with Akkadian sources and using Assyrian, Persian and Greek written sources as the main source of reference, a historical geography study supported with modern sources and name analysis are carried out.

Key Words: Eastern Anatolia, Armenia, toponomy, exonym

Structured Abstract

The place where the mountain ranges that surround the Anatolian Peninsula from the north and the south intertwine with each other and almost form knots is the Eastern Anatolia Region. The region has highly challenging conditions for human life due to its altitude, climate conditions and morphological structure. Although it has been inhabited in almost all periods of history, it could host great civilizations only for a short time in comparison to the rest of Anatolia. Without a doubt, the main reasons for this were its characteristics mentioned above.

Considering the ancient history of Anatolia, a very rich collection of historical and archeological materials has remained from the dozens of civilizations that have inhabited these lands. However, the Eastern Anatolia Region could get a very small slice of the richness in question. After the collapse of the Urartu Kingdom, which was the first central power of the region, the region has remained only as a buffer region in the periphery of large civilizations. Besides this, despite its rough topography and harsh climate conditions, due to its characteristics such as its position overlooking Anatolia and its connecting position towards the Caucasus and Central Asia, no civilization could neglect this region, and in this case, in spite of several features that seem negative, many civilizations emerged from within the Eastern Anatolia Region. The rich underground and terrestrial resources of Eastern Anatolia are other features that have attracted the interest of imperial powers. The rough structure of the geography of Eastern Anatolia was not only reflected on its history of inhabitation, but it also prevented the foundation of a central power.

Becoming dominant on the entire region and establishing a firm central authority here has been always difficult. This is why the government structure of the Eastern Anatolia region has always been decentralized and feudal. Several peoples, cultures, beliefs and traditions lived together for centuries, sometimes without even contacting each other. The rough geographical structure is another issue that has made the communication and sharing of communities difficult.

Right after Anatolia was introduced to writing through Mesopotamian civilizations, we start to gain information about the Eastern Anatolia Region. Mesopotamian civilizations that had imperial goals over Anatolia constantly organized looting and invasion movements to the Eastern Anatolia Region depending on the extent of their vision and knowledge, and they saw this region to be almost a source of subsistence. This process, which started with the Akkadians and Assyrians, continued with the Persians.

The concern for naming, which is a natural consequence of the imperial interest of a political organization, took place within the confines of the perceptions of Mesopotamian civilizations who established this sort of a relationship with Eastern Anatolia. Exactly due to this reason, we are defining these denominations which took place in their languages in the etymological sense as exonymic naming. Exonym denominations starting with Uruatri and Nairi continued with Armina, Harminuya and Armenia.

What exactly the naming processes in question meant is under debate, while there are several propositions in this matter. Nevertheless, it is certain that the geography pointed by all these names whatever their origin may be and made sense of semiotically was the "Eastern Highlands", meaning the Eastern Anatolia Region. Therefore, the aforementioned denominations originate from the morphological character of the region rather than any ethnicity or political establishment it has hosted. In this context, the entire region including what is in it, that is, all ethnic groups or topographic characteristics in it, is associated with these names. The underlying reason for naming based on the morphological character as a foundation may be several reasons including the indifference of the imperial point of view of the dominant power, its sole focus on the material to be exploited or the narrowness of its perspective.

Whatever the reason may be, all denominations expressed above are without the purpose of ethnic or political naming. These denominations define a more or less certain geography whose borders may occasionally vary. That is, this is a toponymic denomination and categorized as an exonym. One of these names, Armenia has now become the name of the Armenian people in the international literature, and Armenians are mentioned with names originating from this name in many different languages. This means that an exonym given to the region in the past has become the name of a nation today, and there are many other examples of this. However, the Armenian people call themselves Hay, which is an endonym. This name originates from the mythological character Hayk who is an element of Armenian history and mythology and thought by Armenians to be their legendary ancestor. In this context, in terms of historical origin, the name Armenia is very old. Therefore, it has suitable usability for the claim of any historical homeland. Still, it should be kept in mind that this name does not emphasize any ethnicity. Thus, claims of a historical homeland based on this name would be without a foundation. Neither Near Eastern sources nor classical Hellenistic sources historically mentioned a single people of Armenia living in the same geography since the past. In contrast, several ancient Hellenistic sources state that the ancestors of Armenians came from the west through migration. Likewise, this claim proposed by ancient sources is also supported by archeological and historical studies and publications carried out recently. The migration path followed by people who could be defined as Archaic Armenians in the Late Iron Age is demonstrated especially through recent excavations and surface research. Moreover, it is not possible to establish an ethnic, religious or linguistic connection based on a scientific foundation between the Urartu who established a strong kingdom in the Eastern Anatolia Region and Armenians, as the foundation of the claim of an Armenian Highland, or between the deep-rooted civilization of Eastern Anatolia, the Hayasa Kingdom and the Hattians. The Anatolian lands, on which no one can lay a claim as a historical homeland, has always embraced newcomers, and by mixing all newcomers with the existing ones, it has presented the Anatolian culture.

In this study, by starting with written sources with Near Eastern origins where the name of the region was mentioned for the first time, ancient and epigraphic sources and modern works in various languages were taken as a reference, and this way, it was aimed to express the toponymic origin and type (exonym/endonym) of the names taken by the Eastern Anatolia Region.

Giriş

Geçmiş, bugün bizler için ne kadar silik olursa olsun, yaşandığı dönem özelinde karmaşık ve kendine has renkleri ile bugünden farklı olmayan bir süreçtir. Söz konusu renkli ve karmaşık geçmiş anlamak için çaba gösteren bilim insanları bu süreçte hata yapabilir, yanlış sonuçlar çıkarabilir veya angaje oldukları politik kimliklerinden ötürü geçmiş kasıtlı olarak saptırabilirler. Ancak sonuç ne olursa olsun aslında hiç kimse geçmiş değişiremez. Zamanında, bir vakitte yaşanmış ve son bulmuş olaylar veya artık hayatta olmayan kişileri geri döndürmek mümkün değildir. Geçmiş, insanlığın ortak kültürel mirasıdır. Geçmişte olup bitmiş olaylar veya bu olaylara dair maddi kültür kalıntıları olan arkeolojik veriler üzerinde hiç kimsenin tek başına söz söyleme hakkı olmadığı gibi bunu saptırmak, temeli günümüzde ya da yakın geçmişte olan çeşitli anlaşmazlıklara karşı argüman geliştirmek için geçmiş kullanmak, asla bilimsel ve etik bir davranış değildir. Günümüzdeki ya da yakın geçmişteki politik anlaşmazlıkların çözümünü çarpıtılmış, politize edilmiş, yanlış sonuçlar çıkarılmış, tarihe ve/veya arkeolojiye araştırma konusu olmuş, geçmiş olaylarda aramak, yanlış bir yaklaşımdır. Nitekim geçmişte bugünkü sorunlar mevcut değildir. Bambaşka bir zaman, anlayış ve bakış açısı söz konusudur. Farklı dinamikler, değerler, politik, sosyal, kültürel yapılar ve anlayışlar mevcuttur. Geçmişte yaşanıp, olup bitmiş olaylar artık geride kalmıştır. Dolayısıyla bugün ne kadar çarpıtılırsa çarpıtılsın geçmiş değişirmek mümkün değildir. Geçmiş adeta bir rafineriden geçirip ayrıştırarak buradan işimize geleni kullanmak belki bir süre sonuç verebilir. Ancak ortaya çıkan bu netice bir zaman sonra hiçbir etki yapmadan unutulup gitmeye mahkûmdur. Nitekim geçmişin zengin dünyasında işinize gelen veriyi bulmak, eğip bükme mümkünüdür. Ancak söz konusu çaba geçmiş değişirmeye yetmeyecektir. Bu bağlamda; geçmişten korkmak, ya da geçmişten istediğimiz, yanlış ya da yanlış sonuçlar çıkacağından korkarak geçmişteki araştırmalara çekinerek ve endişe duyarak bakmak, bu nedenle geçmiş araştırmaktan kaçınmak, yalnızca esas ve kaçınılmaz doğrunun ortaya çıkışını engeller (Özdoğan 2005: 87-91; Özdoğan 2006: 16 vd., 66 vd; Dönmez 2016: 4-5).

Bu doğrultuda tarihi kaynaklarda “*Armenia*” olarak tanımlanan ve bugün Doğu Anadolu Bölgesi olarak tanımlanan topraklar için söz konusu ismin kökenine dair analiz yapmak ve takip edebildiğimiz tarihi süreç içinde Doğu Anadolu Bölgesi için yapılan eksonim isimlendirmeler hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Toponimi, Endonim ve Eksonim Kavramları

İsim, varlıklar ve kavramlar hakkında bilgi sahibi olduğumuz böylece onları tanıyıp, tanımladığımız, açıklayıp birbirinden ayırdığımız kelimelerdir. İsimler, canlı, cansız, soyut ya da somut tüm varlık, kavram ve olayları karşılar ve soyut ya da somut, özel ya da cins isimler olmak üzere alt gruplara ayrılır (TDK Türkçe Sözlük 1998: 19, 1098,1099).

Coğrafya özelinde çeşitli yeryüzü şekillerinden ya da coğrafi olaylardan veya durumlardan bahsederken cins isimleri, belirli bir coğrafi yer, olay ya da durumdan bahsederken özel isimleri kullanırız.

Coğrafi isimler, sebepsiz, rasgele ve anlamsızca verilmez. Bilinçli eylemlerin ürünüdür. İnsan, yaşadığı coğrafi mekâna verdiği isimler vasıtasıyla çevresini tanıır, tanıtır, adlandırır ve anlamlandırmaya çalışırken bunu çeşitli saiklere bağlı kalarak yapar.

Bu bağlamda yer adları, isimlendirilen coğrafi mekânı işaret eden bir sembol yani onun semiyotik karşılığıdır. Dolayısıyla insan coğrafi bir mekâna isim verirken toplumsal, tarihi, coğrafi, yönetsel, ideolojik ya da ekonomik sebepler ve ilişkilerin bir sonucu olarak bir şey, bir kavram, işaret, sözel bir sembol üretir. Böylelikle bahis olunan ilişkilerin bir sonucu olan sosyal bir ürün ortaya koyar. (Yavuz ve Şenel 2013: 2239; Yusufov ve Kerimov 2017: 15). Dolayısıyla coğrafi isimlerde hep bir köken sorunu söz konusudur.

Toponimi, herhangi bir coğrafi mekâna verilen yer isimlerinin kökenleri, anlamları, bilimsel olarak sınıflandırılması (taksonomi) ve araştırılmasıyla ilgilenen bilim dalıdır. Bu doğrultuda toponimi, herhangi bir coğrafi mekâna isim vermek için yürütülen bilinçli eylemler sonucunda ortaya çıkan yer isimlerinin tarihi, etimolojik, sosyal ya da kültürel kökenlerini araştırır. Toponimi, Hellence *onomastikós* (*ονομαστικός*) kelimesinden gelen isimlerin kökeni ve anlamları ile uğraşan onomastiğin ise bir alt dalı olup yine Yunancada *yer* anlamına gelen *tópos* (*τόπος*) ve *isim* anlamına gelen *ónyma* ya da *ónoma* (*ὄνομα*) kelimelerinden oluşur ve dilimize *yer adı* ya da *yer adlarının bilimi* olarak çevrilebilir. Bununla birlikte toponimi, herhangi bir coğrafi özelliğin adı için ise genel bir terimdir (Tent 2015: 66; Perko vd. 2017: 101).

Toponimi, kendi içinde yerleşme adları ve özellik adları olmak üzere iki geniş kategoriye ayrılır. Yerleşme adları insanlar tarafından iskân edilmiş herhangi bir yerleşim yerinin ismini yukarıda sayılan kriterlere göre (ekonomik, coğrafi ya da tarihsel) sınıflandırır ve başlangıçtan itibaren zaten kullanılagelmiştir. Özellik adları ise belirli bir yerleşim yerinin sahip olduğu doğal veya fiziksel çeşitli özelliklere göre örneğin; sahip olduğu su kaynakları, *hydronyms* (*ὑδρον* + *ὄνομα*) veya yeryüzü şekilleri ve arazi özellikleri *oronyms* (*ὄρος* + *ὄνομα*) veya bitki örtüsü özelliklerine göre sınıflandırır (Britannica 2017: Toponymy).

Toponimi, yer adlarının geçirdiği dilbilimsel evrim (etymology) veya bir yerin isimlendirilmesinin arkasında yatan tarihi, kültürel, ekonomik, ideolojik, sosyal ve coğrafi saiklerle ilgilenmekle birlikte daha çok yerleşim isimlerini köken bilimsel çalışması üzerine yoğunlaşmıştır ve genellikle özellik adlarının ve bir yerin adlandırılmasının arkasında yatan gerekçeyi ya da güdüyü ihmal etmektedir (Britannica 2017: Toponymy).

Yer adlarının kökenine indikçe bir yerin geçirdiği tarihsel süreç, etnik dağılım, göçler, siyasi ve ekonomik olaylar, doğal çevre, mitolojik anlatılar, destanlar gibi pek çok hususta bilgi sahibi olunabilir. Özetle; yer adları bize bir yerin tarihi coğrafyası hakkında da bilgi verir. Bununla birlikte arkeoloji ve tarihin keşiflerini, filolojinin ise yöntemlerini kullanarak bunları zenginleştirir ve bu bilimlerin bulgularını sunar (Powicke 1954: 312; McDavid 1958; 65-73; Kaups 1966; 377-397; Stewart 1975: 216; Yavuz ve Şenel 2013: 2241, 2242).

Tarihteki ilk toponimistlerin destan yazarları, hikâye anlatıcıları ya da şairler olduğu düşünülmür. Örneğin Yeni Zelanda yerlisi Maorilerin ilkel ya da mitolojik kahramanların hikâyelerinde hikâyeye konu olan yer isimlerine açıklamalar getirdikleri görülür (Stewart 1975: 6-7).

Sonuç olarak coğrafi isimlendirme bir anlamda herhangi bir toprak parçasını yurt tutma, vatan yapma sürecidir. Esasında coğrafyaya verilen her bir isim bir zamanlar o topraklarda yaşamış insanlara yapılan birer göndermedir. Herhangi bir coğrafi mekâna ise vermek orada bir zamanlar yaşamış insanların kültürel zevkleri ve düzeyi, mekâna bakışı,

onu algılayışı, mekân ile kurduğu bağ ve nihayet mekânı isimlendirirken neleri yakıştırdığı ya da nelerden etkilendiği gibi hususları içermekle birlikte hâkim siyasi yapı veya ideoloji hakkında da bilgiler edinebileceğimiz karmaşık bir süreçtir (Yavuz ve Şenel 2013: 2242).

Coğrafi isimler, coğrafi özellik tarafından tayin edilen isim ve ismi kullanan topluluk arasındaki mekânsal ilişki bakımından ele alındığında dünyanın dört bir yanındaki tüm dillerin tamamında eksonim ve endonim olmak üzere iki alt gruba ayrılır. Endonim ve eksonim isimler coğrafi isimlerin durumlarına ilişkin bilgi verir. İsmi kullanan topluluk ile coğrafi bir özellik arasındaki mekânsal ilişkiye bağlı olarak, aynı isim endonim veya eksonim statüsünde olabilir (Perko vd. 2017: 101).

Endonim kelime kökeni itibariyle; *iç, dâhili, içerdeki* anlamlarına gelen Hellence *éndon* (ἔνδον) ve *ónoma* (ὄνομα); isim kelimelerinde türemiştir ve bir coğrafyada yaşayan yerel topluluk tarafından kabul edilen ve kullanılan isimleri tanımlamak için kullanılır. Endonim isimler, bir coğrafi yer, bir grup insan veya bir dil ya da lehçe için ortak, yerli, içsel adın ismidir ve yalnızca söz konusu belirli yer, bir grup insan veya aynı dili konuşan dilsel topluluğun kendileri, vatanları veya dilleri için yine kendileri tarafından belirledikleri isimlerdir. Yani; coğrafi ad, yerel, resmi dil tarafından belirlenmişse o zaman bu kelime endonim statüsünde değerlendirilir (Bartos-Elekes 2008: 54; Perko vd. 2017: 101).

Endonimden farklı olarak makalemizin başlığını ve temel iddiasını oluşturan eksonim ise *dış, harici, dışsal* anlamlarına gelen bir başka Hellence kökenli *éksō* (ἔξω) kelimesinden türemiştir. Bir coğrafi yer, bir grup insan veya dil ya da lehçe için ortak, dışsal/harici bir isimdir ve yalnızca belirli bir yerin, grubun veya dil topluluğunun dışında kullanılır. Yani eksonim isimler dışardan, yabancı bir topluluk tarafından verilen coğrafi ismi tanımlar. Özetle ifade etmek gerekirse endonim bir coğrafi ismin orijinal veya yerel adyken eksonim söz konusu aynı özelliğin dışarıdan, yabancılar tarafından verilmiş adıdır (Perko vd. 2017: 101).

Endonim, yani yerel dil tarafından verilen isimlerle ilişkilerine göre farklı eksonim türleri mevcuttur. *Ljubljana*, Slovenya'nın endonim adyken *Laibach* Almanca eksonim adıdır. Avusturya'nın başkenti *Viyana*'nın Almanca adı ve endonimi olan *Wien* eksonim karşılığı olarak Slovence *Dunaj* olarak adlandırılırken İngilizcede *Vienna* olarak adlandırılır. Ya da Romanya'nın en büyük ikinci popüler kenti olan *Kaloşvar*'ın Rumence adı ve endonimi olan *Cluj-Napoca* veya *Cluj* Macarcada *Kolozsvár*, Almandada *Klausenburg*, Lehçe'de *Kolozwar*, Latince ise *Claudiopolis* olarak ifade edilir. *Kaloşvar*'ın Türkçede dâhil olmak üzere sayılan diğer tüm yabancı dillerdeki ifade ediliş tarzı ise eksonim bir isimlendirmedir. Bununla birlikte eski bir Roma kolonisi olarak kurulan ve Latince ismi *Londinium* olan günümüz Londra'sının birçok batılı dilde imla ya da telaffuz bakımından hemen hemen aynı şekilde ifade edilir. Bu bağlamda Londra'nın diğer dillerde eksonim karşılığı yoktur (Bartos-Elekes 2008: 54; Perko vd. 2017: 101).

Bir diğer eksonim türü ise ana dilden kısmen ya da tamamen yapılmış çevirilerdir; Fransızca *Les Pays-Bas*, Almanca *Die Niederlande*, İtalyanca *Paesi Bassi*, İspanyolca *Países Bajos* olarak kullanılan eksonim isimler, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'dan oluşan ve Felemenkçede tam karşılığı *Alçak Ülkeler* anlamına gelen ve Felemenkçe *de Nederlanden* veya *Nederland*'den yapılmış adlandırmalardır (Britannica 2019: Low Countries).

Doğu Anadolu İçin Yapılan Eksonim İsimlendirmeler ve Armenia

Bu bilgiler doğrultusunda makalemizin çalışma sahasını oluşturan ve günümüz Türkiye'sinde "Doğu Anadolu Bölgesi" olarak tanımlanan coğrafi bölge için tarihi süreç içerisinde farklı isimlendirmeler yapılmıştır.

Tunç Çağı'nda (MÖ 3000 – 2000) "*Hurri Ülkesi*", Erken Demir Çağı'nda (MÖ 1300 – 900) "*Uruatri*" ve "*Nairi*", Orta Demir Çağı'nın (MÖ 900 – 600/590) sonlarına kadar "*Urartu*", Geç Demir Çağı'nda (MÖ 600/590-330) Tevrat'ta "*rrt, Ararat/Urartu*" (Adontz 1946: 17 vd; Grousset 1947: 41 vd; Kurkjian 1958: 11 vd; Lang 1970: 78 vd; Greppin ve D'jakonov 1991: 720; Russel 1997: 23 vd; Russel 1987: 25 vd; Chahin 2001: 32 vd; Dedeyan 2015: 55; Dönmez 2016: 5) gibi çeşitli isimlerin yanı sıra kullanılan bir diğer adlandırma da "*Armenia*" olmuştur.

Ancak söz konusu adlandırma, bugün, uluslararası literatürde, aynı zamanda bir etnik topluluğu ve ülkeyi de tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu anlayış salt bir isim vermenin ötesine geçmiş, tarihi oldukça eskilere giden ve geçmişte çok farklı etnik kökenden, farklı kültürden insanın yaşamış olduğu bir coğrafya, tek bir etnisitenin ana yurdu gibi gösterilmek istenmiştir. Bu bağlamda söz konusu yaklaşım, kökenleri yakın geçmişte ya da günümüzde olan güncel politik sorunlarda bir argüman oluşturması amacıyla geçmişin politize edilmesidir. Bugünün sorunlarının çözümünü geçmişte, tarih ve/veya arkeoloji için araştırma konusu olmuş olaylarda aramak yanlı bir yaklaşımdır. Söz konusu çaba, verilerin esnetilerek, çarpıtılarak, bağlamından kopartılarak istenilen sonucun elde edilmesi anlamında kullanılması arkeopolitika olarak adlandırılır. Arkeopolitika, geçmişin bilimsellikten uzak bir yaklaşımla, güncel politik iddia ve taleplere dayanak noktası yapılmasıdır. (Özdoğan 2005: 87-91; Özdoğan 2006: 16 vd., 66 vd; Dönmez 2016: 4-5).

Aslında ise; *Armenia* ismi sınırları zaman zaman farklılık gösterse de bir coğrafi bölgenin adıdır ve olsa olsa bu coğrafi bölge adı zamanla bir etnik topluluğa isim olmuştur. Filhakika günümüz Ermenileri ise kendilerini MS V. yüzyıldan itibaren kökenini efsanevi ataları Hayk'tan alan ve endonim bir isim olan "*Hay*" ya da "*Hayk*" ülkelerini ise "*Hayastan*" isimleri ile tanımlamaktadır (Kurkjian 1958: 50 vd; Streck-Yımanç 1964: 322; Lang 1970:79; Galichian 2014: 9; Petrosyan 2007: 30-32; Payaslian 2007: 4 vd; Schmidt 2011: Enlr: Armenia and Iran; Bournoutian 2011: 29).

Bu noktada, Doğu Anadolu Bölgesi'nin eksonim isimleri hakkında bilgi vermeden önce sınırlarını belirtmek ve fiziki coğrafyası hakkında bilgi vermenin doğru olacağını düşünmekteyiz.

Doğu Anadolu'nun Fiziki Coğrafyası ve Sınırları

Anadolu'nun kuzeyinde ve güneyinde yer alan, doğu-batı istikametinde uzanan engin sıradağların sıkışıp zirve yaptığı yer, Doğu Anadolu Bölgesi'dir. Türkiye'nin çatısı olarak tasvir edilen bölge Sırrı Erinç'in veciz ifadesiyle "*Yüksek Ülke*" olarak tanımlanır. Bu bağlamda bölgenin akla ilk gelen özelliği hiç şüphesiz yükseltisidir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin bu özelliği ülkemiz özelinde bir fenomendir ve bölgenin karakterini teşkil eder. Anadolu'nun doğusunda görülen morfolojik anlamdaki toptan yükselme hareketi sonucu oluşan oldukça engebeli yapı coğrafi bir engel teşkil etmesi bakımından yarımada'nın başka

hiçbir bölgesi Doğu Anadolu ile mukayese edilmez (Erinç 1953: 1-5; Tarkan 1974: 7; Atalay-Mortan 2006: 441; Çiğdem- Topaloğlu 2018: 415).

Etkilerini gerek geçmişte gerek günümüzdeki iklim, bitki örtüsü, nüfus dağılışı, tarımsal faaliyetler ve ulaşım şartları gibi çeşitli konularda daima ve etkili bir biçimde hissettiren engebeli fiziki karakter, Doğu Anadolu'nun coğrafi ve tarihi kaderini de tayin etmiştir (Erinç 1953: 1).

163.000 km² yüz ölçümü ile bölge, ülke topraklarının %21'lik kısmını kaplar. Yani Türkiye'nin 1/5'i büyüklüğündeki Doğu Anadolu Bölgesi, sahip olduğu bu değer ile ülkemizin en büyük bölgesidir (Atalay-Mortan 2006: 441; Güngördü 2010: 85; Arınç 2011: 1; Çiğdem- Topaloğlu 2018: 415; Topaloğlu 2019: 65, 66).

Birinci Türk Coğrafya Kongresi (6-21 Haziran 1941, Ankara) kararlarına göre Doğu Anadolu Bölgesi'nin sınırları kuzeyde Kuzey Anadolu Dağlarının zirvelerinden, batıda Fırat ve Kızılırmak'ın su bölümü çizgisinden, güneyde Güneydoğu Torosların güneye bakan yüksek eteklerinden, doğu sınırı ise bugünkü siyasi sınırla çizilmiştir. Hakkâri dağlık bölgesi ile üzerinden Irak ile de sınır olan bölge beş farklı ülke ile komşudur. Böylelikle siyasi sınırlarımız içindeki Doğu Anadolu Bölgesi, coğrafi anlamdaki sınırlamalara göre daralmış, tabanını doğudaki siyasi sınırlarımıza dayamış, kuzeyi ve güneyi yüksek dağlarla çevrilmiş, İç Anadolu Bölgesi'ne ise adeta bir kama gibi sokulan bir görünüm arz eder (Erinç 1953: 2; Atalay-Mortan 2006: 441; Güngördü 2010: 85; Arınç 2011: 2).

Ortalama yükseltisinin çok fazla oluşuyla anılan ve tanınan Doğu Anadolu Bölgesi'nin söz konusu özelliğini hemen komşu olduğu İç Anadolu Bölgesi ile kıyasladığımızda görmek mümkündür. Nitekim İç Anadolu Bölgesi'nin ortalama yükseltisi 1.100 m civarındayken, Doğu Anadolu Bölgesi'nde bu rakam nerdeyse iki katına yaklaşık 2.000 m çıkar. Ancak bu değerinde bölgede yer alan düzlük alanların sahip olduğu değerdir. Doğu Anadolu'nun en alçak çöküntü alanı olan Iğdır Ovası (875 m), İç Anadolu Bölgesi'nin ortalama yükseltisine eş değer olduğu gibi Erzurum Ovası (1.950 m), Yüksekova (2.000 m), Başkale Ovası (2.400 m) gibi düzlük alanların yükseltisi İç ve Batı Anadolu Bölgesi'ndeki dağların yüksekliği ile eşdeğerdir. Bu sebeple Doğu Anadolu Bölgesi, yüksekliği ile anılır ve tanınır. Böylelikle bölge, coğrafi karakter olarak 2.000 m'nin üzerinde geniş düzlüklerin hâkim olduğu bir topografyadır. (Erinç 1953: 2; Tarkan 1974: 8; Güngördü 2010: 85). Batı ve İç Anadolu Bölgesi'ndeki dağ yükseltilerinin yine bu bölgelerdeki orman üst sınırlarının da üzerinde uzanan Alpin çayırları ile aynı seviyelerde bulunan yüksek Doğu Anadolu platoları ve çöküntü alanları temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan insan toplulukları için ideal yerleşme alanlarıdır. (Erinç 1953: 5).

Bu doğrultuda, Doğu Anadolu Bölgesi'nin yer aldığı Anadolu Yarımadası ise ilk bakışta coğrafi anlamda uygarlığın iki büyük kıtası arasında adeta bir köprüye benzer. Yarımada bu özelliği yani bir köprü işlevi görmesi sadece coğrafi bağlamda kalmaz, tarihsel ve kültürel anlamda da yüzlerce yıl boyunca devam eder. Çok çeşitli iklim ve bitki örtüsüne ev sahipliği yapan Anadolu'nun bu eşsiz özelliği yine kültürel ve tarihsel sürece yansır ve uygarlık tarihinde Anadolu, adeta bir kültürler kazanına benzetilir. Pek çok kültür bu topraklarda birbiriyle hemhal olarak artık yeni ve özgün bir şey olarak ortaya çıkması dünya üzerinde çok az yere nasip olur (Çiğdem 2000: 197; Sevin 2007: 7 vd; Topaloğlu 2016: 1200; Topaloğlu 2019: 65).

Kadim Anadolu tarihi boyunca bu topraklardan gelip geçmiş pek çok halk ve kültür bu coğrafyada yaşamış ve eşsiz bir kültürel sentez ortaya çıkarmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi Anadolu'nun kanatlı kapısı olarak tasvir edilir ve bu yüksek yarımada'nın adeta giriş kapısı konumundadır. Ülkemizin sahip olduğu tarihi kültürel çeşitliliğin örnekleri bölgede de görülür.

Doğu Anadolu'nun Kısa Tarihi Coğrafyası ve Eksonim İsimleri

Doğu Anadolu Bölgesinin eksonim isimlerine ilk defa Mezopotamya kaynaklarında rastlarız. Nitekim bölgeyi Ön Asya'da meydana gelen tarihi ve siyasi olaylardan ayrı düşünmek mümkün değildir. Mezopotamya ve Eski Yakındoğu tarihinin akislerini her daim bu topraklar üzerinde izlemek mümkündür.

Bu bağlamda köklü yazılı gelenek Mezopotamya uygarlıklarının bölge hakkındaki ilk bilgileri vermesine vesile olur. Ancak bu kaynakların verdiği bilgiler ve coğrafya ile ilişkili olduğunu düşündüğümüz isimler, kökenleri ve kastedilen coğrafi sınırlar zamana göre farklılık gösterebilir. Bu bağlamda, kronolojik olarak, karşımıza Mezopotamya'nın ilk merkezi devleti olan Akkad İmparatorluğu'nun yazılı belgeleri çıkar.

Tarihin ilk emperyal gücü olan bu devlet, daha sonra diğer Mezopotamya uygarlıklarında da görüleceği üzere komşu olduğu coğrafyalara yağma seferleri düzenlemiştir. Söz konusu seferler Mezopotamya'nın bu "kudretli" krallarına ait zafer abidelerinde yerlerini almıştır (Belli 1978: 45; Tarhan 1982: 285; Kuhrt 2010: 63 vd.).

Bunlardan birisi Akkad kralı Naram-Sin'in (MÖ 2260-2223) (Kuhrt 2010: 65) başarılarını övgü dolu bir biçimde anlattığı metin olan ve Ur şehrinde dikilmiş eski Babilce bir yazıttır. Yazıtta "Armenia" ismine ilk örneğine dair bir tartışmaya ilişkin veriler bulunur.

Buna göre "Evrenin kralı Naram-Sin" "Tanrı Nergal'in Naram-Sin'in yolunu açtığı ve ona Arman ve Ebla'yı verdiği"nden bahseder. Kral başka bir yazıtta ise kendini; "Armanum, Ebla ve Elam fatihi" olarak tanımlar. Naram-Sin bu seferlerinde Amanus'u, Sedir Dağlarını ve Yukarı Denizi de tanrı Nergal'in onun yolunu açmasıyla ele geçirmiştir (UET I 275 = U 7756; RIME II Naram-Sin E2.1.4.26-27; Hamblin 2006: 220).

Naram-Sin'in yazıtta belirttiği ve sefer güzergâhı olan Ebla'dan (Tall Mardikh, Suriye, Halep'in güneybatısında) (Britannica 2010: Ebla; Kipfer 2000: 334), Akdeniz kıyısına ve Sedir Dağları'na giderken geçtiği yolun güzergâhının neresi olduğu açık olsa da *Armenum*'un lokasyonu meselesi tartışmalıdır (Otto 2006:1). *Armenum*'un aşağı yukarı günümüz Kuzey Suriye'sinde Halep (Horowitz 1998: 82) civarında Tall Bazi'ye (mod.; Tall Banat) (Matthiae- Marchetti 2013: 501) olduğu düşünülmür.

Ancak *Armanum* ya da *Armi* kenti için ifade edilen lokasyon ile tarihi *Armenia* coğrafyasını Doğu Anadolu Bölgesi ile eşleştiren yaklaşım uyusmamaktadır (Otto 2006: 1-26; Einwag – Otto 2001: 65-88). Dolayısıyla *Armanum*'un *Armenia*'nın isim ve kastettiği coğrafi mekân anlamında eşleşmediği aşikârdır (Adontz 1946: 16).

Mezopotamya'nın ilk merkezi uygarlığı Akkadlardan sonra ise onların bakiyesi olan bir başka Sami kökenli Mezopotamyalı uygarlık olan Aşşurlular çıkar. Bu bağlamda Aşşur yazılı kaynakları MÖ 13.-9. yüzyıl Anadolu'su eşsiz bilgiler verir. Çünkü hemen hemen Aşşur ile çağdaş ve hatta onun en önemli rakiplerinden birisi olan Urartu Krallığını erken, orta veya geç dönemleri Aşşur kadar fazla bilgi sunmaz. Aşşur kaynaklarının konuştuğu

dönem Doğu Anadolu Bölgesi için Protohistorik Çağ veya Erken Demir Çağı olarak kabul edilir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Protohistorik Çağı ise ancak Urartu Krallığı'nın kendi ağzıyla ilk kez dile geldiği I. Sarduri (MÖ 840-830) dönemi ile sona erer (Belli 1978: 45; Tarhan 1982: 285, 286; Erzen 1992: 27; Kuhrt 2010: 228 vd, 457; Salvini 2011: 76; Dönmez 2016: 3; Çiğdem- Topaloğlu 2018: 417).

Aşşur Krallığı'nın yayılım alanı, ilgisi ve ekonomik çıkar bölgesi, Akkad'a göre daha kuzeye Doğu Anadolu topraklarına da kaymıştır. Nitekim Aşşur'un bölgeye artan ilgisi, üst üste yaptığı yağma ve ganimet seferleri Doğu Anadolu'nun ilk merkezi gücünü ortaya çıkaracaktır. Aşşur, adeta bir taş atımı uzaklıkta olduğu Anadolu topraklarına ilk kez Orta Aşşur Krallığı (MÖ 1400-1050) dönemi olan ve I. Şalmaneser'in (MÖ 1274 – 1245/1263- 1234) iktidarı döneminde bir sefer (MÖ 1274) düzenler. Bu dönemde Doğu Anadolu'nun politik manzarası dağınık ve merkezi bir birlikten yoksun, feodal aşiret düzeni¹ şeklindedir (Erzen 1992: 24; Çilingiroğlu 1997: 16; Kuhrt 2010: 457, 460).

MÖ II. binde Kuzey Mezopotamya'ya egemen olan ve Hititler tarafından yıkılan Hurri-Mitanni Devleti'ne son darbeyi vuran Aşşur kralı I. Şalmaneser böylelikle Doğu Anadolu ve Mezopotamya arasında tampon güç konumundaki bu yapıyı ortadan kaldırarak Aşşur'un yayılmacılığının önünde hiçbir engel bırakmamıştır. Giderek bir devlet doktrini haline getirilen Anadolu politikası bu surette artan bir dozda devam etmiştir. Anadolu topraklarının sahip olduğu zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarının yanı sıra Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarının beslediği geniş hayvan sürüleri, atlar, tarımsal ürünler, maden yatakları ve insan kaynağı Aşşur'un sürekli şekilde hemen komşusu olduğu Doğu Anadolu topraklarına yağma ve talan seferleri düzenlemesine neden olmuştur. Doğu Anadolu topraklarının o sıralarda içinde bulunduğu siyasal ortamın da bu seferlerin düzenlenmesindeki etkisi büyüktür. Aşiret/ beylik düzenindeki dağınık politik yapı dışarıdan gelen yayılmacı bir güç karşısında etkili olamamıştır. Ancak Aşşur'un askeri seferleri yağma ve talan boyutunda kalmış, Doğu Anadolu toprakları hiçbir zaman Aşşur toprağı olmamıştır (Tarhan 1982: 71; Erzen 1992: 24; Çilingiroğlu 1997: 16).

İşte söz konusu olayların bir sonucu olarak Doğu Anadolu toprakları ilk kez sistematik olarak üretilmiş bir yazılı belgenin de konusu olur. I. Şalmaneser, Aşşur'da restore ettirdiği “*Ehursagkurkurra*” “*Dünya tapınağı*” (Messerschmidt 1911: no:13; ARAB I: 112 vd; Luckenbill 1912: 226; 40) tapınağının duvarında bölge topraklarına düzenlediği seferi hakkında bilgi verir;

“Rahipliğimin başlangıcında Uruadri ülkesi ayaklandı (benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı) ve Aşşur'a ve yüce tanrılara ellerimi yukarıya kaldırarak dua ettim, ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım. Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Luba, Nilipahri, Zingun ülkelerini, güçleri ile (bu) sekiz ülkeyi fethettim. Elli bir kenti ele geçirdim, yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Uruadri ülkesinin tümünü üç günde Tanrım Aşşur'un ayakları önünde dize getirdim. Genç

¹ Bu dönem farklı kaynaklar tarafından farklı isimlerle anılmıştır. *Urartu Proto Tarihi* (Van Loon 1966: 6) veya *Urartu'nun Arkaik Çağı* gibi isimler Doğu Anadolu'da dağınık politik düzenini tanımlar (Tarhan 1982: 70 vd.; Tarhan 1986: 285; Erzen 1992: 24).

adamlarını seçtim ve benden korkmaları ve hizmet vermeleri için alıkoydum. Dağlık bölgeye ödemeleri için ağır vergiler koydum. Tanrı Aşşur'u küçümseyerek daha önce de bana karşı ayaklanan güçlü müstahkem bir dağ kalesi olan Arina kenti efendilerim tanrı Aşşur ve yüce tanrıların yardımı ile ele geçirdim, tahrip ettim ve kentin üzerine 'kudime' (kül) serptim. Topladığım tozlarını gelecek günlere ders olsun diye Aşşur kentinin kapısı önünde havaya savurdum.” (ARAB I: 114)

I. Şalmanesser'in bahsettiği *sekiz bölgeden ve elli bir kentten oluşan dağlık bölge* ile kastedilen toprakların bugün sınırlarını çizdiğimiz Doğu Anadolu Bölgesi ile tamamen uyuşmamakta, muhtemelen bugün çizdiğimiz Doğu Anadolu sınırlarının büyük çoğunluğunu karşılamamaktadır. Kaynağın ifade ettiği tanımlama Aşşur için daha kuzeyde bir alanı tarif eden Büyük Zap Suyu Vadisi'nin yukarısı veya Van Gölü Havzası olabilir. (Melikişvili 1960: 13; Goetze 1957: 191; D'jakonov-Kaškaï 1981: 105; Çilingiroğlu 1997: 16).

Karşımızda birebir örtüşen sınırlar bulunmasa da Aşşur kaynakları her şeye rağmen dönemin Doğu Anadolu topraklarının politik manzarası ve adlandırması hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir. I. Şalmanesser'in önünde diz çöken elli bir kent, dönemin Doğu Anadolu'sunun siyasi birlikten yoksun bir politik düzende olduğunu ortaya koyar. Aşşur kaynaklarının Doğu Anadolu için kullandığı *Uruadri/Uruatri* [^{KUR} ú-ru-at-ri] sözcüğü ise etnik bir tanımlamadan ziyade eksonim, coğrafi bir adlandırmadır ve “*Urartu Ülkesi*” anlamına gelir. (Piotrovskiï 1969: 43; van Loon 1966: 6; Sivas 1991: 3).

Bu kelimeyle kastedilen *Yukarı/ Dağlık Ülke* tanımlaması ise aynı zamanda Doğu Anadolu'nun özetidir. Nitekim Aşşur kaynakları daha sonra aynı adla, *Uruadri/Uruatri* ifadesinin geçtiği dönemden çok daha sonra, bölgenin ilk krallığından bahsedecektir (Lehmann- Haupt 1928: 60- 61; Adontz 1946: 28; Melik'ışvili 1960: 69; van Loon 1966: 6; Salvini 1967: 24 vd., 32 vd; Piotrovskiï 1969: 43; Tarhan 1978: 87 vd; Sevin 1979: 105; Barnett 1982: 329; Belli 1982: 139; Pehlivan 1991_b: 1-28; Erzen 1992: 24 vd; Çilingiroğlu 1994: 62).

I. Şalmanesser'den sonra tahta geçen oğlu I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1244-1208/1233-1197) babasının yayımlacı politikalarını devam ettirmiştir. Aşşur'un bu dönemden itibaren Anadolu toprakları ile giderek daha fazla ilgilendiği hem Hititlerle hem de Yukarı Dicle bölgesinin yer alan pastoral gruplarla savaştığı görülür. Aşşur ordularının daha sık Anadolu içlerinde görünmesinin başlıca sebebi şüphesiz ekonomiktir. Ergani-Maden bölgesinin maden kaynaklarına erişmek, ticaret yollarını hâkimiyet altına almak ekonomik sebeplerin başlıcalarıdır. Gerekçe ise hazırdır; sarp yerlerde konumlanmış küçük devletçikler Aşşur'a hakkı olan maden, değerli taşlar, at gibi metalleri sağlamakta zorluk çıkarmakta ve başına buyruk davranmaktadır. Bu durum Asur'un ve onun kudretli krallarının öfkesini üzerlerine çekmek için yeterli sebeptir (Munn-Rankin 1975: 285 vd; Salvini 2006: 26 vd. Merhav 1991: 16 vd; Kuhrt 2010: 465).

Bu seferlerde kendisini “*tüm Nairi ülkelerinin kralı*” ilan eden I. Tukulti-Ninurta seferini şöyle anlatır;

“Hiçbir yolun olmadığı, patikalarını benden önce hiçbir kralın bilmediği irak dağları üstün gücümle geçtim ve Nairi ülkesinin 43 kralı cesaretle

karşıma dikildiler ve savaşmak istediler. Onlarla savaştım, onları mağlup ettim. Dağların derin vadilerini ve hendeklerini onların kanları ile sele verdim. Tüm ülkelerini egemenliğim altına aldım. Onları haraç ve armağanlar vermekle yükümlendirdim.” (ARI I no. 715; ARAB I: 143, 144)
“Nairi ülkelerinin 40 kralı ile savaştım. (Ve) onların ordusunu mağlup ettim. (Böylece) onların tüm ülkelerinin efendisi oldum. Nairi ülkelerinin aynı kralların boyunlarına bronz zincirler bağladım (ve) onları Ekur’a büyük dağa, beni himaye eden tapınağa, efendim tanrı Aşşur’un huzuruna getirdim. Onlara, gökyüzünün (ve) yeraltının büyük tanrıların önünde yemin ettirdim (ve) onları sonsuza dek haraç ve vergi ödemekle yükümlü kıldım” (ARAB I: 164)

Ve kudretli Aşşur kralı I. Tukulti-Ninurta devam eder; “...o Aşşur’da Nairi ülkelerinin 40 kralının ve [Yukarı] Denizin kıyısındaki ülkelerin düzenli haracını kabul etti.” (ARI I: 773).

I. Tukulti-Ninurta döneminde “Uruatri” isminin yanında iki yeni isim daha ortaya çıkar; *Nairi* ve *Yukarı Deniz*² ... Doğu Anadolu Bölgesi’nden bahsedildiğinden emin olduğumuz bu yazıtlarda bir başka emin olduğumuz husus ise bölgenin hiçbir denizle kıyısı olmadığıdır. Ancak kaynaklarda bahsedilen “deniz” ifadesiyle kastedilenin Van Gölü olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bugün aynı tanımlama yerel halk tarafından da kullanılmaktadır. Aşşur metinlerinde geçen bir diğer “deniz” tanımlaması ise “Aşağı Deniz” kavramıdır. Bunu da bugün ki Urmiye Gölü ile eşitlememiz mümkündür. Nitekim günümüzde dahi “deryâçe” (göl, gölet) yani “Küçük Deniz” anlamındadır (Kanar 1955: 284; Çilingiroğlu 1997: 17; Salvini 2006: 24 vd.; Çiğdem 2008: 25).

Tukulti-Ninurta yine pek çok yazıtta kendisinin “...Yukarı ve Aşağı Denizlerin kralı, geniş dağların ve ovaların kralı, Subaru’ların, Qutu’ların kralı ve bütün Nairi ülkelerinin krali...” olarak tanımlar. Nitekim bu kral dönemi icraatlarının pek çoğu “Nairi” üzerine seferlerden ve yazıtlarının üçte birinden fazlası da yine bu seferlere ilişkin anlatılardan oluşur (ARAB I: 142; Salvini 2006: 31).

“...Tanrı Aşşur ve yüce tanrıların desteği ile (dünyanın) dört köşesine yürüyen ve ne güçlü düşmanı ne de rakibi olan meşru kral, yukarıdaki ve aşağıdaki düşman bölgelerini ele geçiren, güçlü kral, savaşçı kral, Nairi ülkelerinin tümünü egemenliği altına alan ve 40 krala onların komutanlarına ayaklarının dibinde boyun eğdiren Azalzi (ve) Separdi ülkelerini kendi topraklarına katan, Sumer ve Akkad’ı mağlup eden ve (orada) sonsuza dek gücünü kuran, Kassit kralı Kastiliası ele geçiren; Aşşur kralı Şalmanassar’ın oğlu; Aşşur kralı Adad-Nirari’nin oğlu” (ARAB I: 152) ifadeleri ile I. Tikulti-Ninurta’nın “Nairi” ülkeleri üzerinde

² Salvini’ye göre; *Yukarı Deniz*, Urmiye Gölü’dür. Piotrovskii’ye göre ise; *Yukarı Deniz* gerçek bir deniz olan Karadeniz olur. Ancak Çiğdem, Aşşur toprakları ile Karadeniz’in uzaklığını göz önüne alarak, o dönem ortalama bir sefer mevsiminde, her türlü fiziki engeli aşarak, Karadeniz kıyılarına ulaşıp, burada çeşitli askerî harekâtlar icra edip, sonra kış mevsimi gelmeden geri dönmenin olanaksız olduğunu, dolayısıyla; *Yukarı Deniz*’in Van Gölü olduğunu ifade eder. Bununla birlikte Çiğdem, Yukarı Deniz’in Karadeniz olduğunu kanıtlayacak şu ana kadar herhangi bir arkeolojik veriye ulaşılamamış olmasının da bu iddianın en temel argümanı olduğunu ekler (Piotrovskii 1969: 44; Pehlivan 1991b: 31; Salvini 2006:37; Çiğdem 2008: 25). (Yukarı Deniz’in lokalizasyonu ile ilgili tartışmalar için ayrıca bkz.; Pehlivan 1991b: 31 dn. 24.)

kat'i bir hâkimiyet kurduğu görülür. Nitekim Aşşur'un hemen her kral döneminde bölgeye düzenlediği onlarca sefer ileride literatürde *Urartu* adıyla tanınacak olan krallığın ortaya çıkmasını tarihsel, sosyal ve askeri açılardan tetiklemiştir.

I. Tikulti-Ninurta ve babasının kullandığı “*Nairi*” (Salvini 2011: 76) ve “*Uruatri*” ifadeleri MÖ 13. yy'ın ortalarından itibaren Van Gölü'nün güney ve güneybatısından kuzeydoğuda Erzurum Ovası'na kadar uzanan sahayı tanımlamak için kullanılan eksonim tanımlamalardır (Salvini 1995: 22; Çilingiroğlu 1997: 18 vd.). Her iki eksonim tanımlanın önünde yer alan “*KUR*” tanımlayıcısı belirli bir toprak parçasını tanımlamak için kullanılır. Dolayısıyla *Uruatri* ve *Nairi* isimleri ile bir coğrafi mekân tanımladığı düşüncesi kuvvetlenir (Batmaz 2011:39).

I. Şalmanesser'den itibaren bölgeye gerçekleştirilen seferlerin süresinin birkaç güne sınırlı kaldığı düşünülür. Bölgenin topografik özellikleri ve Aşşur ile mesafe düşünülünce belki birkaç ayda kat edilebilecek Doğu Anadolu'nun tümündense ancak Torosların kuzeyinde daha kısıtlı bir bölgede bu faaliyetlerin icra edilmesi daha olasıdır (Koroğlu 2011: 20).

I. Tukulti-Ninurta dönemindeki “*Nairi*” eksonimi ile kastedilen şüphesiz Doğu Anadolu Bölgesi'dir. “*Nairi*”nin sınırlarını şöyle tanımlamak mümkündür; güneyde Tur Abidin (Kaşiyari) Dağları'ndan başlayarak “*Yukarı Deniz*”, Van Gölü'nü de içine alan ve nihayet *Diauehi*³ (Erzurum) bölgesine değin uzanan dağlık ve yüksek kesimdir (Russel 1984: 171).

Uruatri-Nairi tanımlamaları herhangi bir etnik unsura vurgu yapmaz. Yazıtlarda onlarca krallığın ismi geçer. Muhtemelen Aşşur krallarının politik propaganda amaçlı ve başarılarını yüceltmek adına yaptığı bu “*kral*” olarak tanımlamasının anladığımız kraldan farkları vardır. Görünen odur ki siyasal birlikten yoksun olan bu bölgedeki bu onlarca krallık aslında pastoral yaşam tarzına sahip birer aşiret beyinden fazlası değildir (Tarhan 1978: 44; Salvini 2006: 28-34; Zimansky 1985: 48-50; Erzen 1992: 25; Çilingiroğlu 1997: 16 vd; Kuhrt 2010: 225-226).

Sonuç itibariyle Aşşur kralları tarafından kullanılan “*Uruatri-Nairi*” eksonim isimleri ile kastedilen Aşşur kuzeyindeki dağlık bölgeleri ve bu bölgelerde yaşayan halkları tanımlamak için kullanılmıştır. Nitekim söz konusu ifade daha sonra kurulacak Urartu Krallığı'nın kralları tarafından çift dilli yazıtlar haricinde kullanılmaz. Asur'un politik propaganda yönetimini benimseyen Urartular bunun bir sonucu olarak çift dilli propaganda yazıtları üretmişlerdir. Örneğin; Urartu kralı İşpuini, Kelişin çift dilli yazıtını dil olarak hem Asurca hem de Urartuca kullanmış, Urartuca versiyonunda kendisini “*Bianili kralı*” olarak tanımlamıştır. Nitekim bir yüzyıl sonra gelen bir diğer Urartu kralı I. Rusa da çift dilli yazıtında aynı yöntemi izleyerek Urartuca *Bianili*'ye karşılık Urartu [^{KUR}. URİ] ismini

³ Pehlivan, *Diauehi*'yi Kars/Sarıkaş ile Erzurum/Aşkale arasındaki topraklara yerleştirir. Bununla birlikte; MÖ XIII. yüzyıl ile MÖ VIII. yüzyıl arasında geçirdiği tarihi ve sosyo-politik gelişmeleri dikkate alarak kuzeyde Çoruh Vadisi'nden güneyde Erzincan-Varto arasında kalan bölgeye değin uzanan etki alanına sahip olduğunu da ifade eder (Pehlivan 1991b: 31 vd.). (*Diauehi* hakkında daha fazla bilgi için *bak.* Pehlivan 1991b; Işıklı 2000; Çiğdem 2007; Topaloğlu 2016: 180)

kullanmıştır. Dolayısıyla Urartular kendilerini *Bianili*⁴ [bi-a-i-na-ú-e] olarak tanımlamışlardır (Salvini 2006: 28 vd. Kuhrt 2010: 226). Urartu kralları tarafından kullanılan bu *Bianili* ifadesi ise muhtemelen bölge için yapılan ilk endonim tanımlamadır.

I. Şalmanesser ve I. Tukulti-Ninurta'dan sonra, Arami göçlerinin de etkisiyle, Aşşur'un Yukarı Dicle bölgesindeki hâkimiyeti sarsılır (Barnet ve Falkner 1962: 7-10; Olmstead 1964: 70 vd.; Köroğlu 2012: 135 vd.). Ancak ardından gelen Aşşur kralları da *Uruatri-Nairi* bölgesi ile ilgilenmiş, Muşkiler, Aramiler ve *Uruatri-Nairi* halkları üzerine seferler düzenlemiştir. Örneğin I. Tiglat-Pileser (İbranice: Tukulti-apil-Esharra) (MÖ 1114-1076) (Çilingiroğlu 1997: 18; Köroğlu 2012: 136 vd; Kuhrt 2010: 470) Asur'da Anu-Adad tapınağında bulunan sekiz yüzlü ünlü Prizma Yazıtı'nda (Marzahn 1995: 122 vd.) ve hükümdarlığının üçüncü yılında "*Nairi ile Savaş*"ını şöyle anlatır;

"*İç kısımlarını önceki hiçbir kralın bilmediği zorlu yollar ve dik geçitlerden Yukarı Deniz'in kıyısında itaat etmeyi bilmeyen uzaktaki kralların ülkesine yürüdüm. Elama, Amadana, Elhiş, Tarhuna, Terkahuli, Kisra, Tarhanabe, Ehula, Haştarae, Şahişara, Ubera, Miliadruni, Şulinazi, Nubanase ve Şeşe Dağlarını aştım. -On altı yalçın dağ- arazinin düzgün olduğu yerleri savaş arabamla aştım ve geçişin zor olduğu yerlerde tunç kazmalarla kendime yol açtım. Dağlarda yetişen Urumu ağaçlarını kestim, (orada) ordumun geçmesi için güçlü köprüler kurdum. (ve) Fırat'ı geçtim..." (ARAB I: 236)*

I. Tiglat-Pileser, aynı yazıtta içinde ilk kez "*Daiaeni*"nin de zikredildiği 23 ülkenin ismini sayar ve onların hep birlikte arabalarını ve ordularını da toplayarak savaşmak çarpışmak üzere ilerlediklerinden (ARAB I: 236) bahseder. Sonrasında ise *Nairi* ülkeleri krallarının şehirlerini yakıp yıktığını, harabeye çevirdiğini, *Nairi* ülkelerinin bütün krallarını ele geçirdiğini, Aşşur tanrıları önünde sonsuza dek vassal kalacaklarına dair yemin ettirdikten sonra onları serbest bıraktığını 1200 at ve 2000 baş sığır haraç ödemekle yükümlü kılarak ülkelerine dönmelerine izin verdiğini anlatır (ARAB I: 236).

I. Tiglat-Pileser, kendisine (*Efendim Asur'a*) boyun eğmeyen *Daiaeni* kralı Sieni'yi esir alıp Aşşur'a getirdiğini ancak daha sonra bağışlayarak ülkesine gönderdiğinden bahseder (ARAB I: 237). Bir başka yazıtında da yine I. Tiglat-Pileser *Nairi* üzerine seferini anlatır. *Nairi* ülkesi krallarını mağlup ederek "*Boğalar gibi burunlarına halkalar geçirerek*" onları Aşşur'a getirdiğini söyler (ARAB I: 319).

I. Tiglat-Pileser başka bir yerde ise kendisinden; "*Tiglat-Pileser, güçlü kral, kâinatın kralı, Aşşurya'nın kralı, dört bir yanın kralı, Tammu Ülkesi'nden Diaenu Ülkesi'ne Nairi ülkesinin fatihi, Büyük Deniz'e kadar Habhu⁵ ülkelerinin fatihi.*" (RIMA I: A.0.87.16/1-7) olarak bahseder. I. Tiglat-Pileser iktidarı döneminde *Nairi* üzerine üç kez sefer

⁴ *Bi-a-i-na-ú-e* kelimesindeki "B" sesi zamanla "V" sesine dönüşerek, *Biainaúe*'den *Vanae*'ye doğru evrilmiştir. Nitekim Ptolemaios'da görülen *Vovanae* ifadesi de bunun bir tezahürüdür. Günümüz Van şehrinin isminin de bu kökenden geldiği ileri sürülür (Günaltay 1951: 555).

⁵ I. Tiglat-Pileser'in hitabında geçen *Uruatri* ve *Nairi*'den farklı olarak bu yeni beylik olan *Habhu* ise muhtemelen Van Gölü'nün güneybatı ucu ile Büyük Zap Suyu'nun kuzeyinde kalan topraklarda uzanmaktaydı. Farklı bir beylik ismi telaffuz edilmesine karşın kastedilen coğrafyaya ilişkin bir değişiklik yoktur. Nitekim bu isim başından beri vurguladığımız dönemin Doğu Anadolu'sunun çok parçalı politik yapısına işaret eder. *Habhu* hakkında daha fazla bilgi için bkz.; Baştürk 2012:31.

düzenlemiştir (ARAB I: 301). I. Tiglat-Pileser'den sonra Aşşur-Bel-Kala (1073-1056) (Kuhrt 2010: 460) döneminde de *Nairi* üzerine seferler düzenlenmiştir (ARI II: 216).

MÖ II. binyıl biterken Anadolu'da yeni halklar belirmeye başlar. Nitekim yukarıda bahsedilen Arami göçlerinin etkisiyle Aşşur'un Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki hâkimiyeti sarsılır. Bununla birlikte Aşşur kaynaklarının Muşkiler olarak andığı başka bir halk daha kaynaklarda belirmiştir. Söz konusu bu halkların tümünden yine Aşşur kaynakları sayesinde Aşşur krallarının onlar üzerine düzenlediği seferler sayesinde haberdar oluruz (D'jakonov 1984: 115). MÖ II. bin yılın ortalarından *Thracο-Phryg* gruplarının Doğu Anadolu'ya doğru *Proto-Armenian* veya *Archaic-Armenian* olarak tanımlanabilecek olan grupların Güneydoğu Torosların ötesine doğru yayılmaya başladıkları görülür (D'jakonov 1984: 110).

Yeni Aşşur Krallığı döneminde (MÖ 934-610) (Kuhrt 2010: 123) II. Adad-Niari (MÖ 911-891) (Kuhrt 2010: 132) dört kez *Nairi* üzerine yürüdüğünü anlatır. II. Tukulti-Ninurta da (MÖ 890-884) (Kuhrt 2010: 132) “*Güçlü, mağrur Nairi Ülkeleri*”nden bahseder.

II. Aşşurnaşirpal (MÖ 883-859) döneminde ise *Nairi* üzerine (ARAB I: 446, 461, 465, 482, 498, 499, 500, 501, 502; RIMA II: 729, 766, 866) çok sayıda sefer gerçekleştirilmiştir.

II. Aşşurnaşirpal Nimrud yazıtında *Uruatri* ülkesine dair seferinden şöyle bahseder;

“... *Savaş arabalarımı ve ordularımı topladım. Ordu ve savaş arabaları için uygun olmayan sarp dağlardan ve zor patikalardan geçtim., ordum Tammu ülkesine yürüdü. Onun korunaklı kenti Libê'yi ele geçirdim. Yüce dağlar Urinu, Arunu ve Etinu arasında yer alan Surra, Abuqu, Arura, (ve) Arubê kentlerini fethettim.*” (RIMA II A.0.101.1/col. i 1-9.)

II. Aşşurnaşirpal'in yazıtından bahsettiği *Urinu* ya da *Urina* dağı ile *Tammu* ya da *Tumme* ülkesini lokalizasyonu birçok tartışmayı⁶ beraberinde getirir. Buna göre *KUR ú-[r]i?-na* ya da *KUR ú-[ra]* Van Gölü çevresinde yer alan Keven Dağı'na lokalize edilir (Batmaz 2011: 34 vd.).

MÖ 858 yılında III. Şalmanesser (MÖ 858-824) (Kuhrt 2010: 132) iktidarında ünlü *Kurkh Monoliti*'nde; “*Urartu'lu Arame'nin kralı şehri Sugunia*” ifadesi ile *Uruatri-Nairi* ülkelerine dair bir kral adından ve onun şehrinden bahsedilir (ARAB I: 598). Şehrin kapısının önünde başlardan oluşan bir piramit diktiğini ve civarındaki on dört şehri de yakıp yıktığını ekler. Asur kralı bu seferi sonrasında aynı zamanda kendisinin bir tasvirini de içeren bir yazıt diktirmiştir (ARAB I: 598).

III. Şalmanesser'in bahsettiği *Arame* ile Doğu Anadolu tarihinde yeni bir dönem başladığı düşünülür. Çünkü bu zamana kadar dağınık halde yaşadıkları bilinen çeşitli boy ve beylikler, uzun süre Aşşur taciz, baskı ve yağmasından sonra merkezi bir birlik kurmaya karar vermişlerdir. Ancak bu boy ve aşiretlerden hangisinin öncü rolü üstlendiği tartışmalıdır. Bu döneme kadar Aşşur'un bölge için kullandığı eksonim *Uruatri-Nairi* adlandırmasının yine Aşşur algısında siyasi bir tanıma dönüşerek Doğu Anadolu'nun ilk merkezi gücü olan *Urartu Krallığı*'na (MÖ 860- 600/ 590 isim olmuştur. Söz konusu

⁶ Söz konusu tartışmalar için bakınız; Batmaz 2011: 34 vd.

dönem Urartu tarihinde krallık dönemi olarak nitelenir (Tarhan 1978: 79; Salvini 2006: 28, 36; Çilingiroğlu 1997: 21).

Kral *Arame*, merkezi bir güç olmaya çalışırken lokalizasyonu tartışmalı iki başkente sahiptir. Bunlar; Sugunia (āl-dannūtu: korunaklı şehir) ve Arzaşkun (āl šarrūti-šu: krallığın kenti) adlı kentlerdir (Salvini 2006: 36 vd.). Ancak her iki kent de Aşşur'un saldırısına maruz kalarak yakılıp yıkılmıştır (ARAB I: 598, 605, 606, 607, 614, 619; Kuhrt 2010: 232 vd.). “Balavat Kapısı”nın (*Imgur-Enlil*) (Unger 1913; Curtis & Tallis 2008; RIMA III: 5) kabartmalardan oluşan bronz şerit halindeki levhaları bu yıkımı tasvir eder (Gunter 1982: Lev.1a, 1d).

Arame'den sonra, muhtemelen bir hanedan değişikliği yaşanmıştır (Tarhan 1982: 86; Salvini 2006: 36; Kuhrt 2010: 233). Bu hanedan değişikliği sonucu tahta çıkan Urartu krallığının ikinci kurucusu I. Sarduri'nin (^mse-e-du-ri KUR ú-ra-ar-ta-a-a) (RIMA III: 144) adına III. Şalmanesser'in (MÖ 858-824) (Kuhrt 2010: 132) iktidarının yirmi yedinci yılında, MÖ 832 yılında çıktığı Urartu seferinde rastlarız;

“Saltanatımın 27. Yılında savaş arabalarımı ve birliklerimi topladım; Turtanu Daian-Aşşur’u her tarafa yayılan büyük ordularımın başkomutanını, ordularımın başında Urartu’ya karşı gönderdim. Bit-Zamani’ye baskın yaptı, Ammaş geçitlerinden girdi (ve) Azania nehrini geçti. Urartulu Seduri bunu öğrendi ve askerlerinin gücüne güvenerek bana karşı ilerledi, savaş teklif etti. Onunla savaştım, onu yendim. Geniş ovayı onun askerlerinin cesetleriyle doldurdum.” (ARAB I: 584)

Bu tarihten itibaren bölge hakkındaki bir diğer bilgi kaynağımız bizzat yeni kurulan devlet tarafından üretilen belgelerdir. Urartu başkenti Tuşpa’daki (Tosp, Thospi’tis) (Dyer 1872: 1176; Piotrovskii 1967: 41) Madır Burcu (Bahadır Burcu) yazıtı Urartuların ilk yazılı belgesi olma özelliği taşır (Salvini 2006: 43; Salvini 2011: 83 vd.). I. Sarduri ilgili yazıtta kendisini şöyle tanıtır;

“Büyük Kral, Lutipri oğlu, kudretli kral, evrenin kralı, Nairi Ülkesi’nin kralı, eşi bulunmaz kral, savaşımдан korkmayan, beğeni uyandıran çoban, kendine boyun eğmeyenleri kendine uyruk kılan Sarduri’nin yazıtı. Ben Lutipri’nin oğlu Sardur şöyle der: Ben bu taş bloklarını Alniunu kentinden getirdim. Bu duvarı ben inşa ettim.” (Wilhelm 1986: 101; Payne 2006: 17-20)

Aşşur kaynaklarında tarif edilen “*Uruatri ve Nairi ülkeleri*” nin lokalizasyonu her ne kadar tartışmalı, kimi zaman belirsiz veya çelişkili olsa da atıfta bulunulan coğrafya genel anlamda daha kuzeydeki dağlık Doğu Anadolu topraklarıdır. Tur Abidin (Kaşıari) Dağları’nın (Mardin yakınları) kuzeyinden başlayan Aşşur fetihleri zaman içinde daha kuzeye *Daiaeni*’ye (Erzurum) doğru genişlemiştir (Zimansky 1985: 49 vd; Salvini 2006: 30 vd.).

Uruatri-Uruadri, eksonim adlandırması, Yahudi Mesorahların, İbranice’nin Arapça gibi sessiz harflerden oluşan yazı sisteminin etkisiyle, geç dönem İbranice Tevrat’ındaki masoretik ünlüleştirilmenin bozulmuş bir versiyonu olan “*Ararat*” (Eski Ahit’in (Tanah) halini alarak Eski Ahit’in ilk Hellence çevirisi olan Septuagint, (Dines 2004) ya da “Yetmiş”te (LXX) “τὰ ὄρη τὰ Ἀραράτ” haline dönüşmüş, böylelikle söz konusu eksonim

kutsal kitaplara oradan da uluslararası literatüre geçmiştir. Nitekim bölgenin en yüksek dağı olan Ağrı Dağı da bu adla anılır (*Er. Masis, Far. Kuh-i Nuh: Nuh'un Dağı*) (The Holy Scriptures: 2 Kin. 19: 36-37, Isa. 37-38, Jer. 51:27, Gen. 8: 4-5; Tanyu 1988: 481-482; Piotrovskii 1969: 13; Salvini 2006: 25; Salvini 2011: 74).

“Ve gemi yedinci ayın on yedinci gününde Ararat Dağı'na oturdu. Onuncu aya kadar sular çekildi ve onuncu ayın ilk gününde dağların zirveleri görüldü.” (Gen. 8-4)

Salvini'ye göre yukarıdaki ifadede geçen “Ararat Dağı” ile aslına kastedilen tek bir dağdan ziyade bütün Urartu coğrafyası (Erm; *Masis* (Hewsen 1997: 2, İbranice: *Al hârê Arârât*; Septuagint (Yetmiş); *epi ta ore ta Ararat*, Vulgate (Chapman 1922: 33 vd.); *süper montes Armeniae*) yani Doğu Anadolu Bölgesi'ydi. Nitekim “*Yüksek Ülke*” (Erinç 1953:2) olarak tanımlanan Doğu Anadolu coğrafyası toptan yükselmeye maruz kalmış bununla birlikte dağlık ve oldukça engebeli bir coğrafyadır. Dolayısıyla yüksek ve engebeli topoğrafyasıyla Urartu ya da Doğu Anadolu coğrafyası, Mezopotamya'dan oldukça farklıdır.

Doğu Anadolu'nun bu merkezi ilk gücünün en az üç yüz yıl süren Aşşur baskısı sonrası MÖ 9. yüzyıl itibari ile tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte MÖ 6. yüzyılın son çeyreğine kadar sürecek olan Urartu Krallığı ortaya çıkmıştır.

Ancak Yakındoğu'da ortaya çıkan yeni güçler Urartu ve ezeli düşmanı Aşşur Krallığı'nın sonunu getirmiştir. Bu güçlerden ikisi, “atlı göçebe kavimler” olarak tanımlanan Kimmer ve İskit gruplarıdır. Diğeri ise İran yaylarında ortaya çıkan Medlerdir.

Doğu Anadolu'nun görkemli krallığı Urartu, Kafkaslardan gelen atlı göçebe kavimler konfederasyonu tarafından ağır tahribata uğramış, kimi zaman savaşarak kimi zaman ince diplomatik faaliyetler yürüterek bu fırtınaya karşı durmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır.

Nitekim III. Sarduri'den sonra Urartular hakkındaki bilgiler azalır, kaynaklar sessizleşir. Muhtemelen Doğu Anadolu'nun ilk merkezi gücü artık son günlerini yaşamaktadır. Ancak kesin tarih olarak ne zaman tarih sahnesinden çekildikleri⁷, veya tam olarak hala hangi sınırlara hükmettikleri⁸ kısmı tartışmalıdır (Sevin 2012: 351).

Ancak kesin olan şudur ki Urartu Krallığı, Yakındoğu'nun iki yeni dinamik gücü; Medler (Rollinger 2007) ve Kimmer-İskit savaşçı, yağmacı grupları tarafından ortadan kaldırılmıştır. Ülke bütünlüğü bozulan ve bölünen Urartu Krallığı'ndan MÖ 6. yüzyıl (MÖ 585 civarı) artık haber alınamaz olmuş, MÖ 6. yüzyılın sonuna doğru ise devlet tamamen tarih sahnesinden çekilmiştir (Kalkan 2008: 28; Salvini 2006: 94; Sevin 2012: 363).

Urartular uğradığı akıbetin benzerine kaçınılmaz olarak en büyük rakipleri Aşşur'un da uğradığı ve MÖ 609/612 yılında Yakındoğu'nun yeni dinamik ve savaşçı güçler olan İskit, Med ve Babil ittifakı ile yıkıldığı görülür (Yakar 2007: 67).

⁷ Bu konuyla alakalı tartışmalar için; (Kroll 1984: 151-170; Zimansky 1995: 99; Salvini 2006, 128; Rollinger 2008: 51-65; Sevin 2012: 352 vd.).

⁸ Bu hususta daha fazla bilgi için; (Burney- Lang 1971: 172, 348; Rollinger 2007: 18; Kroll 1988: 78-79). Urartuların Kuzeydoğu Anadolu'daki yayılımları hakkında ayrıntılı bilgi için; Topaloğlu, 2009).

Artık sesi soluğu çıkmayan yerel kaynaklar Urartu devlet mekanizmasının ve hanedanının mevcut olmadığına en belirgin işarettir. Ancak devletin fiilen ortadan kalkmış olmasına rağmen Urartu Krallığı'nı bünyesinde yaşayan çeşitli halkların mevcudiyetini sürdürdüğünü de unutmamak gerekir (Rice 1957: 45; Olmstead 1964: 424; Salvini 2006: 128 vd.).

Urartu'nun zamanla tarih sahnesinden çekilmesine rağmen hüküm sürdüğü coğrafya hala onun adıyla anılmaktadır. Yeni Babil kralı Nabopolassar'ın (MÖ 625-605) MÖ 609/610'da Aşşur başkenti Ninive'nin çöküşü ile ilgili kroniğinde şöyle bahis olunur; (Kuhrt 2010: 239; Salvini 2006: 129)

“...Uraštu bölgesine kadar ilerledi... [...] ülkesinde, onların [...] yağmaladılar. [...] kralın arada bırakmış olduğu garnizon yola çıktı. [...] çıktılar. Akkad kralı yurduna gitti.” (ARAB II: 1184; Gadd 1923: 1-42; Oppenheim 1956: 303-305; Wiseman 1956: 62; Parpola 1970: 373)

Böylece Doğu Anadolu Bölgesi'ne verilen isimlerin farklı bir versiyonu karşımıza çıkar. Bölgenin kadim krallığı Urartu'nun Babilce versiyonu “Uraštu, ú-ra-áš-tu” ifadesi Urartu Krallığı tarih sahnesinden çekilmiş olmasına rağmen bölgede bıraktığı izi ve çevredeki uygarlıkların Doğu Anadolu algısını göstermesi bakımında önemlidir.

Nabopolassar'ın veliahtı Babil'in efsanevi kralı, Nebukadnezar (MÖ 605-562) (Nabû-kudurri-uşur, Nəbūkaḏneššar) Uraštu bölgesine kadar dağlık bölgeye bir yağma seferi gerçekleştirmiştir;

“19. Yıl: ayında Akkad kralı ordusunu topladı ve Nebukadnezar en büyük oğlu (ve) veliaht prens ordusunu topladı. Za...dağına doğru ilerledi. Akkad kralı temmuz ayında Babil'e dönerken prensi ve ordusunu orada bıraktı. O gittikten sonra Nebukadnezar [tahkimli şehirlerle] savaştı, onları ele geçirdi, [onları ateş verdi], (ve) dağları yağmaladı. O [Urartu] bölgesine kadar bütün dağları ele geçirdi.” (Wiseman 1956: 64 vd.)

Ancak Aşşur'un çöküşünden sonra Urartu Devleti'nin devam edip etmediği hususu tartışmalıdır. Babil kaynaklarında geçen Uraštu ifadesinin politik mi yoksa coğrafi bir tanımlamamı olup olmadığı tartışılır. Nitekim Nobonidus Kroniği'nde Akhaimenid kralı II. Kyros'un Arbela kenti üzerine yaptığı sefer hakkında yapılan yeni bir değerlendirmede de ^{kur}Ú-[raš-tu] (Oelsner 1999/2000: 378; Rollinger 2008: 56 vd.) ifadesi görülür. Söz konusu ifade Urartu Krallığı'nın hala varlığını sürdürdüğüne dair bir kanıtımsı gibi dursa da esasında yine coğrafyaya dair yapılan bir göndermedir.

Dolayısıyla görünen o dur ki karşımızda artık Aşşur kaynaklarında anlatılan siyasi bir organizasyon olan Urartu Krallığı mevcut değildir. ^{kur}Ú-[raš-tu] isimlendirmesi sadece coğrafyaya bir atıf yapmakta, Mezopotamya uygarlıkları tarafından yapılan eksonim isimlendirme geleneği sürdürülmekte, Mezopotamya algısında mevcut bir Doğu Anadolu coğrafyası tanımlanmaktadır (Salvini 2006: 130).

Doğu Anadolu Bölgesi İçin Yapılan Yeni Eksonim Tanımlama: Armenia

Doğu Anadolu'yu ve Yakınoğu'yu yaklaşık üç yüz yıl boyunca domine etmiş güçlü Urartu Krallığı'nın yıkılışı ve Geç Demir Çağı⁹ (MÖ 600- 330) (Işıklı-Pariltı 2019: 183) ile birlikte bölgenin siyasi anlamda yeniden tasarlandığı görülür.

O zamana kadar dünyanın bildiği “*en büyük imparatorluk*” olmanın yanı sıra tarihin de gördüğü ilk “*dünya*” imparatorluğu Akhamenid/Pers hanedanlığının (MÖ 550/330) ortaya çıkışı (Hewsen 2001: 29; Yakar 2007: 67; Casabone 2007: 23; Kuhrt 2010: 353; Shahbazi 2005: 104 vd.) ile Doğu Anadolu bölgesi idari olarak da yeniden taksim edilir ve aldığı eksonim isimlere bir yenisi eklenir.

Bununla birlikte, eski *Urartu/ Uraştu*'nun da bir süre daha kullanıldığı görülür ancak etkisi bugüne kadar gelen yeni isminin yanı sıra, Urartu bakiyesi halkların da lokal isimleri hem Pers hem de antik Yunan kaynaklarında görülmeye başlar. Sáspeiroi/Sáspeirler¹⁰, Alarodioi¹¹, Matienoiler¹², Khaldaiioi¹³, Chalybes/Khalybesler¹⁴ Mardioileri¹⁵, Phasianoi¹⁶, Taókhoiler¹⁷ ve Kardouchoi/Carduchialılar¹⁸ isimleri kaynaklar tarafından zikredilen halklardır. Söz konusu isimler ve antik kaynakları baz alarak tayin edilen lokasyonları bölgenin tek bir etnisiteden oluşmadığını, otokton veya göç yoluyla da olsa Doğu Anadolu Bölgesi'nin farklı bölgelerde çoğunluğu oluşturan halklarca iskân edildiğinin göstergesidir. Nitekim bu durum tipik bir Anadolu manzarasıdır.

Karşılarında herhangi bir merkezi güç kalmadığı için Anadolu'nun ve Doğu Anadolu'nun yeni sahipleri olan Persler daha sonra pek çok uygarlığa ilham verecek yeni bir idari sistem kurarlar ve gittikçe genişleyen imparatorluklarını organize etmeye girişirler. Bu yeni sistem ana fikrini kadim Mezopotamya geleneği olan Asur İmparatorluğu'ndan (Yeni Aşşur Dönemi) aldığı düşünülür (Olmstead 1964: 146, 606; Olmstead 1948: 59; Frye 1976: 102 vd., 112 vd; Kuhrt 2010: 201, Topaloğlu- Uslu 2020: 291 vd.).

Satraplık adıyla anılan bu yeni organizasyonda merkezden atanan birer yönetici (Persçe: *χšaçapāvan*, ksaçapavan, Hellence: *σατράπης*; strapes, Türkçe: “İmparatorluğun Koruyucusu”) (Kent 1953: 181; Jacobs 2011: Enİr: Akhamenid Satrapies; Schmidt 2014: Enİr: Achaemenid Dynasty) tayin edilmiştir (Hdt. 3.89.1; Olmstead 1948: 59; Frye 1976: 102 vd, 112 vd; Brosius 2006: 20; Yakar 2007: 67).

⁹ Urartu Krallığı'nın yıkılışına dair bugüne kadar belirsiz kalmış pek çok soruya dair özellikle son dönemde yapılan çalışmalarla cevap aranmaktadır. Urartu Krallığı'nın en parlak dönemlerine yoğunlaşan tarih ve arkeoloji çalışmaları, bu görkemli Demir Çağı krallığının ortadan kalkışından sonraki dönemler için oldukça cılız kalmıştır. Urartu Krallığı'nın nasıl, tam olarak ne zaman, kimler veya hangi şartlar altında yıkılıp tarih sahnesinden çekildiği hususları oldukça tartışmalıdır. Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonra bölgede Med-Pers/Akhaemenid egemenliği tam olarak ne zaman başladığı, hangi sınırlara ulaştığı veya ne ölçüde merkezi bir güç olabildiği ise diğer sorunsallardır. Bu konuda son dönemde yapılan kapsamlı çalışmalar için *bak.* (Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaemenid İmparatorlukları. 2019. İzmir: Ege Yayınları).

¹⁰ Hdt 1.104.1, 110; 3.94; 4.37, 40; 7, 79; Str. *Geo.* 11.14.12; Xen. *Anab.* 7.8.25

¹¹ Olmstead 1948: 241; Toumanoff 1963: 139; Adontz 1970: 352

¹² Strb. 11.7.2.; Step. Byz. *Ethnika*, 98; Vaux 1872: 295

¹³ Hdt, 1.28.1; Xen. *Anab.* 4.3.4.; 4.5.35; 4.7.15-18; *Cyr.* 3.1.34; Str. *Geo.* 7.3.28; 11.14.5; 12.3.19; 12.3.28.

¹⁴ Xen. *Anab.* 5.5.1; Plin. *nat.* 6.3.11; Step. Byz. *Ethnika*= *Khalybes*

¹⁵ Str. *Geo.* 11.8.8.; Step. Byz. *Eth.* A. 259; Tac. *Ann.* 14.23.

¹⁶ Xen. *Anab.* 4.6.5.; Hönlmann 1935: 21; Kurkjian 1958: 55; Sinclair 1989: 272

¹⁷ Xen. *Anab.* 4.7.

¹⁸ Xen. *Anab.* 3.5.16; Diod. XIV. 27.4)

İlk defa MÖ 539 yılında (Babil'in fethi) II. Kyros tarafından kurulan ancak I. Dareios tarafından geliştirildiği düşünülür (Olmstead 1948: 107 vd; Frye 1976: 94 vd; Brosius 2006: 14 vd; Kuhrt 2010: 382 vd; Dandamayev 2012: EnIr: Achaemenid Taxation; Kaya 2018: 161).

Söz konusu bu Akhemenid satraplıklarından birisi Doğu Anadolu Bölgesi'ni ve ona dair bir başka etimolojiyi ilgilendirir.

Büyük Kyros'un oğlu Mısır fatihi Kambyzes'in MÖ 521 yılında ölümünün ardından öz kardeşi Bardiya'nın da (Smerdis) öldürülmesi temelinde gerçekleşen bir dizi karmaşık ve kanlı olay sonrasında Akhaemenid/Pers Krallığı'nın başına taht hakkı tartışmalı bir şahıs olan Hystaspes oğlu I. Dareios (Büyük) geçer. İktidarının hemen öncesi ve sonrasında gelişen kanlı bir isyan dalgası ile karşı karşıya kalan yeni kral bu karmaşaya bir son vermek için yoğun çaba harcar (Vogelsang 1998: 197). Temelinden sarsılmış bu çok halklı, çok dilli ve inançlı ve kültürlü devasa yapıyı ayakta tutmayı başarır (MÖ 522-521) (Hdt III: 3.67.1. vd.-3.88.3.vd; Olmstead 1948: 107 vd; Brosius 2006: 13 vd; Frye 1976: 88 vd; Kuhrt 2010: 377 vd; Finn 2011: 221 vd; Johandi 2012: 167 vd.).

İsyanı bastıran ve Akhaemenid/Pers İmparatorluğu'nun adeta ikinci kurucusu konumundaki I. Dareios, kökenleri, kültürleri, inançları, adetleri, giyim kuşamları, savaş gelenekleri birbirinden çok farklı, çok renkli onlarca halkı devralmıştır (Hdt. 3. 67-88; Olmstead 1948: 107 vd; Frye 1976: 94 vd; Brosius 2006: 14 vd; Kuhrt 2103: 377 vd.).

I. Dareios'un (Dārayavauš) (MÖ 522-486) iktidarının ilk yıllarında karşı karşıya kaldığı kanlı isyan dalgasına karşı verdiği aynı ölçüde kanlı ve sert karşılık Yakındoğu'nun en önemli yazılı kaynaklarından birinde kendisine yer bulur. Dareios, en büyük icraatı ve zaferlerinden birisi olarak kabul edilen bu iç isyanın hakkından gelmesini Behistun (Bīsotūn, Bīsetūn, Bīstūn) (MÖ 520/519) kitabesinde çarpıcı bir ideolojik propaganda metni halinde uzun uzun anlatır. Adeta I. Dareios'un *res gestae*'si (Casabone 2007: 24; Brosius 2006: 20) olarak kabul edilebilecek olan yazıt, İran'ın batısında, günümüz Kirmanşah Eyaleti'ndeki, antik Babil'in başkenti Babylonia ile eski Med başkenti Ektabana'yı birbirine bağlayan antik Kral Yolu üzerindeki Behistun Dağı'nda, yüksek bir kaya üzerine kazınmış ve çeşitli psikolojik propaganda kabartmalarını da bünyesinde barındırır. Üç dilde metin, aynı zamanda, I. Dareios'un tahta çıktıktan sonraki yapı programını anlatan bir metindir. I. Dareios tarafından ilk kez bu yazıtla oluşturulan ve kullanılan Eski Persçe/Farsça çivi yazısı formunun yanı sıra (Kent 1953: 132 col. IV. 70.4. 88-92), beş sütun üzerine Akkadça (Babil lehçesi) ve Elamca dilleri de kullanılmıştır. Behistun kitabesi ile I. Dareios, tahta çıkışını, icraatlarını ve taht mücadelesindeki müttefiklerini de kendi ağızıyla ve bakış açısıyla anlatmıştır (Herodot III: 3.67.1.-3.88.3; Olmstead 1948: 107 vd; Root 1979: 59 vd; Brosius 2006: 13 vd., 20; Frye 1976: 89 vd; Farkas 1985; Mansel 1999: 256; Kuhrt 2010: 380 vd; Finn 2011: 222 vd; Johandi 2012: 168 vd; Mitchell 2015: 363; vd. Teraman-Hepdinçler 2019: 591 vd.).

Ninive'nin düşüşünden (MÖ 612) kısa bir süre sonra aşağı yukarı aynı tarihlerde Med egemenliğine giren (Xen. *Cyrop.* 3.3.5.) *Armenia/Armina*'nın, I. Dareios'un propaganda metni Behistun kitabesinde, hükümranlılığı altında bulunan 23 ülke/satraplık arasında ismi sayılır (DB I. 15).

Satraplık bölgelerinin ve başlarındaki satrapların egemenlik alanlarının tam olarak neresi olduğu hususu esasında tartışmalıdır. Çünkü mevcut antik ve epigrafik kaynaklardan

bu bağlamda net bir tanımlama, sınırları net olarak belli hâkimiyet bölgelerine rastlanmaz (Cook 1985: 256; Wiesehöfer 2003: 101; Bournoutian 2006: 20).

Yine de söz konusu adlandırma ile tanımlanan coğrafya, aşağı yukarı bellidir. Böylelikle Doğu Anadolu Bölgesi'nin tarihsel süreç içerisinde aldığı eksonim adlardan birisi olan *Armenia*¹⁹ ismi karşımıza çıkar. Söz konusu adlandırma ilgili kaynakta (DB 2. 33-63) altı kez geçer. *Armenia* satraplığının adının I. Dareios tarafından düzenlenen zaman zaman sayısı değişiklik gösteren ve tutarsızlaşan diğer tüm satraplık listelerinde²⁰ ismi bulunur. Tamamı günümüz Türkiye sınırları içinde bulunmasa da önemli bir kısmı defaatle belirttiğimiz üzere bugün ki Doğu Anadolu topraklarında bulunur. Doğusunda Urmiye Gölü, kuzeyinde büyük Kafkas dağlarının güneyini içine alan *Armenia*'nın diğer yönlerden sınırını ise Herodotos sayesinde çizeriz. Buna göre *Armenia*'nın batı ve güneybatı sınırını doğal bir sınır olarak Εὐφράτης (Euphrates [Fırat] Nehri belirler. Satraplığın bu yöndeki sınır komşuları, batısında Kapadokya ve güneybatısında ise Kilikya ile sınırlandırılmıştır. Kuzeydoğu sınırını ise Matienler adlı halkın yaşadığı bölge çizmekteydi (Hdt. 3.89 vd; Cameron 1943: 307 vd.; Briant 2002: 173; Mitchell 2015: 363 vd; Çiğdem- Topaloğlu 2018: 427, 428; Çiğdem- Topaloğlu- Kılıç 2020: 31, 32).

Satraplığın sınırları zaman içinde farklılık gösterse de Behistun Kitabesi'nde *Armenia* adının farklı dillerdeki karşılığına da rastlarız. Kitabenin Babilce versiyonunda geçen *U-ra-aš-tu* (DB. II 48) eksonimi tarihsel manada bir kez daha karşımızda çıkar. Bu bağlamda "*Urartu*" adına dair en geç kullanım I. Dareios (MÖ 424-405) zamanında olmuş, nitekim burada da "*Arminiya Ülkesi*" anlamında kullanılmıştır. Ancak "*Urartu*" ismi anakronistik olarak Akkadca'da kullanılmaya devam edilmişse de antik Pers kaynaklarında, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, "*Armina*" ifadesi kullanılmış, atıfta bulunan coğrafya ise bittabi Doğu Anadolu Bölgesi'ne aşağı yukarı denk gelen topraklar olmuştur. Bununla birlikte bu bölgedeki bir başka etnik unsur, Urartu bakiyesinin haricinde, kendisini "*Hayk*" olarak tanımlamakta ve Urartulardan farklı olarak bir Hint-Avrupa dili konuşmaktadır (Cook 1983: 198). Elamca versiyonu olan *Har-mi-nu-ya* (DB. I 12) ise *Armenia* ya da *Armina* isminin farklı telaffuzu gibidir (Briant 2002: 742 vd; King-Thompson 1907: 4,96,161).

Metindeki tam karşılığı ile *Armina* isminin geçtiği ilk bölüm ise şöyledir;

"Kral Dareios: Bunlar bana tabi olan eyaletlerdir ve ben Ahuramazda'nın lütüyle onların kralı oldum: Persia, Elam, Babylonia, Assyria, Arabia, Mısır, deniz tarafında oturanlar, Lydia, Ionia, Media, Armenia (Armina), Capadocia, Parthia, Drangiana, Aria, Chorasmia, Bactria, Sogdiana, Gandara, Scythia, Sattagydia, Arachosia ve Maka toplam yirmi üç ülke." (Schmitt 1991: 49-50; King-Thompson 1907: 4)

¹⁹ Khorensatsi'ye göre *Armenia* ismi Büyük Tufan sonrası hayatta kalan Nuh'un oğullarından Harmanay'ın oğlu Aram'dan gelmektedir. Söz konusu isim Assur kaynaklarında ismi ilk kez telaffuz edilen *Urartu-Nairi* konfederasyonunun ilk kralı kabul edilebilecek Arame ile eşleştirilerek Urartu-Ermeni bağlantısı kurulmaya çalışılır (Redgate 2000: 23).

²⁰ Susa'daki Akadça metin (*DSaa*); 23, Susa'daki Persçe metin (*DSe*); 27, Persepolis'teki Persçe metin (*DPe*); 24, Nakş-i Rüstem'de (*DNa*); 29, Kserkses'e (Xşayâršâ) ait liste (*XPh*); 31 (Cameron 1973: 47; Tuplin 1987: 113; Wiesehöfer 2003: 99 vd.)

İktidarının ilk yıllarında yaşanan bir dizi karmaşa, ayaklanma ve iç savaşı başarıyla bertaraf eden I. Dareios bu bağlamda *Armenia* bölgesinde gerçekleşen söz konusu türden eylemlerden ve buna karşı giriştiği faaliyetlerden (Potts 2006/2007: 133-146) ise Behistun Kitabesi'nde şöyle bahseder;

“Kral Dareios söylemektedir: Benim hizmetkârım Dâdarşi isimli bir Armenialıyı Armenia'ya gönderdim ve ona söyledim: ‘Git, ayaklanan ve beni tanımayan ordunun cezasını ver’. Böylelikle Dâdarşi harekete geçti. Armenia'ya geldiğinde, ayaklananlar birleştiler ve onunla çatışmak için Dâdarşi'ye karşı ilerlediler. Armenia'da Zuzza denilen bölgede çatışma gerçekleşti. Ahuramazda bana yardım etti; Ahuramazda'nın yardımıyla, ordum ayaklananları tamamen mahvetti. Thûravâhara ayının sekizinci gününde (MÖ 20 Mayıs 521) çatışma yaşandı.” (King-Thompson 1907: 26; Vogelsang 1998: 197)

Behistun Kitabesi'nde geçen bu ifade ile *Armenia* ismi tarihsel manada ilk kez kullanılmış olur. Bununla birlikte, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Pers dönemine ilişkin arkeolojik bilgilerimiz şimdilik yok denecek kadar azdır. Bu bağlamda bölge hakkındaki yegâne bilgi kaynağımız Akhaemenid yazıtlarıdır, bu yazıtlar bölge hakkında tasviri birtakım bilgiler vermenin ötesine geçemez (Garsoïan 1997: 39). Akhaemenid metinleri, coğrafya temelli tanımlamalar yapan ve idari düzenlemeler yapma kaygısı güden emperyal bir gücün resmi propaganda metinleri olarak da tarif edilebilir.

Söz konusu *Armina* ya da *Armenia* adlandırmasının etimolojisine ve bu etimolojinin işaret ettiği etnonime ilişkin dair pek çoğu tartışmalı farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kelimenin kökenine dair görüş ileri süren bilim insanları arasında bir görüş birliğine varıldığını söylemek zordur. Hatta kimi girişimlerin makalenin de temel iddiasını oluşturan, tarihi ve arkeolojik verilerin politize edilerek güncel bir iddiaya ve anlaşmazlığa malzeme yapıldığı düşünülür.

Nitekim bölgenin bu isimle anılmadan çok önce farklı eksonim isimlere sahip olduğunu bunların da Doğu Anadolu üzerinde hesapları olan dönemin yabancı güçleri tarafından verilmiş olduğu bir gerçektir.

Dolayısıyla Pers/Akhaemenid dönemine gelinceye kadar farklı pek çok etnik unsurun yaşadığı Doğu Anadolu topraklarının çeşitli isimlerle anıldığı, bölgesel güçlerin bu topraklarda varlığını sürdüren politik yapılardan haberdar olduğu yazılı kaynaklara yansımış tarihi bir gerçekliktir. Bugün Ermeni halkına uluslararası literatürde isim olmuş ve kökeni antik *Armenia* ismine dayanan eksonim adlandırma Pers/Akhaemenidlerce verilmeden çok daha önce Doğu Anadolu Bölgesi zaten farklı isimlerle anılmaktadır.

Bu bağlamda modern başka pek çok kaynakta görülen ve bölgenin antik tarihinin tamamı için kullanılan Ermenistan (*Armenia*) ya da Ermenistan Yaylası (*Armenian Highland*) tanımlamaları arkeopolitik bir yaklaşımdır (Dönmez 2016: 5).

Armenia adlandırmasının etimolojik kökenine dair çeşitli tartışmalar ve öneriler söz konusudur. Ancak kelime kökeni itibariyle ne olursa olsun bu adlandırma onomastik bakımdan *Yukarı Ülke* ya da *Yüksek Ülke* olarak tanımlanan belirli bir coğrafya yani Doğu Anadolu işaret edilmektedir.

Söz konusu adlandırmayla atıfta bulunulan Doğu Anadolu Bölgesi'nin sınırları kesin olarak tanımlanmamıştır. Her ne kadar kat'i surette çizilmiş sınırlar ve bu sınırlara dair yapılan bir adlandırma karşımızda durmasa da daha önce Urartu Krallığı'nın hâkimiyet sahası olan ve yazılı belgelerle, yukarıda uzun uzun anlatıldığı üzere, sınırları aşağı yukarı belli bir coğrafyayı tanımlamak maksatlı yapılan tanımlamalar, Akhaemenid/Pers hâkimiyeti döneminde de farklı olmamıştır.

İmparatorluğa ait onlarca satraplıktan birisi olan *Armenia* satraplığında yaşayan halkların etnik kökenlerini net ve tam olarak tanımlamak mümkün değildir. Bu yönde öne sürülecek görüşler ise tartışmaya açıktır. Bununla birlikte bölge üzerinde hâkimiyet kuran güçlerin de maksatları etnik temelli bir tanımlama ortaya koymak değildir. Sağlıklı ve iyi işleyen bir idari sistem kurarak hâkimiyet altına aldıkları bölgelerden düzenli gelir elde etmek birinci amaçları olacaktır.

Bu bağlamda söz konusu emperyal güçler, hâkimiyet altına alınan bölgeye bir isim vermek ve ekonomik kapasitesine göre belirli bir vergi miktarı belirlemek isterler. I. Dareios tarafından genişletilen ve düzenlenen Pers satraplık sistemine *Armenia* satraplığı da yine bu dönemde eklenmiştir. (Hdt. 3.89.1.-3.96.1; FGrHist III C I 688 F 13 (20-21) 'Ktesias') Merkezden atanan satraplar aracılığıyla yönetilen Pers idari sisteminde *Armenia* satraplığı da Pers aristokrasinin elit grubunu temsil eden ve kral ve ailesiyle yakın akrabalığı bulunan 'Yediler' adı verilen seçkin yedi Pers soyundan gelen kişilerce veya zaman zaman veliaht prenslerce yönetilmiş çeşitli ayrıcalıklara ve muafiyetlere sahip önemli bir eyaletti (Strab. XI. 14.15 c. 532; Pomp. Trog. Iust. X.3.4-5; Sarıkaya 2016: 78; Kaya 2018: 165).

I. Dareios'un yeniden düzenlediği satraplık sistemi II. Kyros'un sisteminden farklılıklar içeriyordu. Bu anlamda en önemli fark etnik temelli düzenlemelerdi. Ancak bu kriterde bir uygulama kararlılığı yoktu. Önemli olan satraplıklardan elde edilen gelirlerdi (Hdt, 3: 89.vd; Briant 2002: 67; Brosius 2006: 20; Casabone 2007: 26; Kaya 2018: 165).

Satraplıklardan alınan vergiler onların devlete karşı sadakatlerinin bir timsaliydi. Söz konusu haraç miktarları Dareios'un (ve diğer Pers krallarının) hâkimiyeti altındaki halklara atıfta bulunduğu *dahyāva* [ülke, bölge, ülkeler veya halklar anlamına gelir. (Kent 1953: 190; Cameron 1973 48 vd; Wiesehöfer 2003: 90)] listelerinde ve Herodotos'un *nomoi/arkhai* listelerinde belirtilir (DPe 2, Kent 1953: 141 vd. 2.5-18; DNa, Kent 1953, 137 vd. 3.15-30; DSe, Kent 1953: 141 vd. 3.14-30; Hdt. 3.89-96; Cameron 1943: 308 vd; Tuplin 1987: 113 vd; Briant 2002: 173; Wiesehöfer 2003: 104).

Ancak Pers idari sistemi içinde yer alan satraplıkların sayısı bunlardan ibaret değildir. Nitekim söz konusu farklılık *Armenia* satraplığı hususunda da kendini gösterir. I. Dareios'un listesinde ayrı bir satraplık olarak sayılan *Armenia* satraplığı, Herodotos'un listesinde (Hdt, 3.89-96) on üçüncü *nomos*- satraplık olarak tanımlanır.

Antik Hellen kaynakları Herodotos ile *Armenia* hakkında daha teferruatlı bilgiler vermeye başlar. Bu noktada Herodotos'un *Armenia* hakkında verdiği bilgilerden bahsetmeden evvel kronolojik olarak bir miktar daha önce yaşamış olan Miletoslu Hekataios'u anmak gerekir. Bu noktada, Yakındoğu kaynaklarının *Armenia/ Armina* ismiyle atıfta bulunduğu coğrafyaya İoniali öncü tarihçi (Coğrafyacı ve Halkbilimci) Miletoslu Hekataios (MÖ ca. 550-476) ise *Periegesis*'te (περιήγησις *Yeryüzünün Tasviri*) Pontos Euxeinos (Εὐξεινίου Πόντου [Karadeniz]) kıyılarında yaşayan halklar hakkında bilgi

verirken sadece Chalybes/ Khalybe/ Khalybes halkından, aynı zamanda da bunların güneyin oturan *Armenioi* halkından bahsederek değinir (FGrHist, Ia. F.203; Step. Byz. *Ethnika*= *Khalybes*; Lang 1970: 112; Chahin 2001: 177; Sina 2008: 114-115). Hekataios, böylelikle daha önce ifade ettiğimiz *Armenia* eksonim adlandırmasına dair süren geleneğe de bir atıfta bulunmuş olur.

Cicero'nun "*Tarihin Babası*" (Dussen 2016: 155) olarak tanımladığı Herodotos ise Yakındoğu kaynaklarından farklı olarak *Armenia* bölgesi hakkında daha ayrıntılı bilgi veren ilk Eski Batılı kaynaktır.

Nitekim Herodotos aktardığı bilgiler, kendilerini Hay²¹ ya da Hayk olarak adlandıran ve "*Yüksek Ülke*" Doğu Anadolu topraklarını (Ermenistan Yaylası, Armenian Highland) tarihsel vatanı olarak tanımlayan²² (Adontz 1946; Lang 1970: 85 vd; Chahin 2001: 180 vd; Payaslian 2007: 8; Petrosyan 2007: 25-32; Petrosyan 2009: 155-163; Bournoutian 2011: 24; Petrosyan 2012: 113-114) anlayışın tersine Armenialıların batılı ve göçmen kökenlerine (Petrosyan 2015: 78; Payaslian 2007: 4) vurgu yapar.

Nitekim Herodotos, Armenialıların batıdan göç ettiklerini Phryglar gibi silahlandıkları hatta Akhaemenid ordusunda Pers kralı Kserkses'in damadı Arthokmes'in komutanlığı altında görev yaptıklarını ifade eder (Hdt, 7.73.1.).

Herodotos *Armenia* satraplığından ise şöyle bahseder;

"On ikinci, Baktriyalılar, Aegli topraklarına kadar; bunlar üç yüz altmış (talanta) ödedi. On üçüncü, Paktykes ülkesi, Armenia ve Euxine (Pontos Euxeinos) denizine kadar komşu olan topraklar; bunlar dört yüz (talanta) ödedi." (Hdt.3.93.1)

²¹ Hay ismi ile Kuzeydoğu Anadolu'nun kadim uygarlığı Hayaşa-Azzi Krallığı arasında bir bağlantı kurulmaya çalışılır (Russel 1987: 31; Chahin 2001: 204; Petrosyan 2007: 42-49; Matioşian 2009: 67-77; Dedeyan 2015: 77). MÖ XV. Yüzyıldan itibaren Anadolu'nun ilk merkezi gücü Hititlerle sürekli bir mücadele içinde olan Hayaşa-Azzi Krallığı onlara zaman zaman zor anlar da yaşatmıştır. Doğu Anadolu topraklarında MÖ XIII. Yüzyıldan itibaren ortaya çıkan *Uruatri-Nairi* Konfederasyonuna temel teşkil ettiği düşünülür. Pehlivan, Hayaşa'nın çekirdek topraklarını Çoruh-Kelkit Vadisi başta olmak üzere bugün Giresun, Rize, Erzincan, Erzurum illeri arasında kalan Karadeniz'e paralel topraklara yerleştirir (Hayaşa-Azzi'nin lokalizasyonu hakkında diğer öneriler için bkz: Pehlivan 1991_a). Tarihi süreç içinde etki alanlarını batıda Ordu'dan (Tibya) güneyde Elâzığ-Malatya (İşuwa-Şamuha) hattına kadar genişlettiklerini ifade eder (Pehlivan 1991_a: 39; Hayaşa-Azzi Krallığı hakkında daha fazla bilgi için: Pehlivan 1991_a). Ancak Hayaşa-Azzi Krallığı ile Hay ismi arasında etimolojik bir ilgi bulunmamaktadır. Hitit metinlerinde ismi geçen Hayaşa Kralları (Hukkana, Kuranni, Mariyaş, Anniya) ile antik ya da daha geç dönemlerinde geçen Ermeni isimleri arasında bir ilgi kurulamamaktadır (Dönmez 2016: 11).

²² Söz konusu iddialı tarihsel manada ilk kez dile getiren *Moses Khorenatsi*'dir. *Ermenilerin Herodotos'u ya da Ermeni Tarihinin Babası (Patmahayr)* olarak (Chahin 2001:181; Garsoian 2012: EnI: Movses Xorenac'I) anılan yazar *Patmut'ivn Hayoc' (Ermenilerin Tarihi)* adlı eserinde dini-mitolojik temele oturtulan *Hayk* isimli karakter üzerinden bir köken anlatısı ortaya koyar (MX I: 1.10). Ermenilerin Hristiyanlaşma sürecine denk gelen eserde anlatılan köken mitosu bilimsel kaygılardan ziyade mitolojik ve dini anlatılarla harmanlanmıştır (Terian 2002: 101 vd.; Garsoian 2012: EnI: Movses Xorenc'i). Khorenatsi'ye göre Ermeniler, aynı zamanda tanrısal bir kökene sahip olduğunu iddia ettiği Hayk'ın soyundan gelen krallarca yönetilmiştir (Terian 2002: 116 vd). Ermenilerin Hristiyanlığa geçiş aşamasında kolaylaştırıcı bir etki yapması beklenerek kaleme alınan eser, Nuh Tufanı ve sonrasında gerçekleşen olaylarla başlar (Dönmez 2016: 10). Buna göre Ermeniler isimlerini Hayk'tan alır ve Doğu Anadolu'yu tarihsel vatan addederler. Yine aynı köken mitosundan kaynağını alan bir endonim isimlendirme ile söz konusu topraklar *Hayastan* olarak adlandırılır. Khorenatsi'nin kimliği ve eserini tam olarak kaçınıcı yüzyılda kaleme aldığı ayrıca tartışma konusudur (Garsoian 2012: EnI: Movses Xorenc'i). İlgili eser için *bak.* Moses Khorenatsi. (1978). *History of the Armenians* (Trans. R.W. Thomson).

Herodotos'un verdiği bilgiler çağdaşı olduğu MÖ 5. yüzyıl Anadolu'sunda varlıklarını sürdüren Phryglerin ve onların daha doğudaki henüz etnik ve kültürel kimlik oluşturma sürecindeki çok yakın akrabalarının varlığına ilişkin tarihsel bilgiler ile örtüşür (Dönmez 2016: 13).

Herodotos'un da yukarıda belirttiği üzere Pontos Euxeinos'a (Εὐξεινῶν Πόντος [Karadeniz]) kadar olan komşuları ile birlikte 400 *Babil talantası*²³ gümüş vermekle yükümlüydü (Hdt.5.49.6).

Armenia satraplığının ödediği Babil talantası cinsinden gümüş vergi, imparatorluğun toplam bütçesinin %3,6'sına denk geliyordu. Satraplık ayrıca tüm bu yükümlülüklerine ek olarak Pers ordusunda icabında görev yapmak üzere kendilerine tayin edilen sayıda asker göndermek zorundaydı (Xen. *Anab.* 4.5.34; Garsoïan 1997: 41; Briant 2002: 67, 391; Casabonne 2007: 30; Archibald-Davies-Gabrielsen 2011: 404).

Herodotos "*Armenia*" ismini; güneyde Assyria, ülkelerini *Armenia*'dan sonra saydığı ve güneydoğuda yer alan Matienler ile aralarındaki sınırı üzerinde seyrüsefere elverişli bir nehir olarak tanımladığı Euphrates'in çizdiği ve güneybatısında Kilikia ve kuzeyde ise Kaukasos ile çevrelenmiş "*teritoryal*" sınırlar bağlamında kullanır. Söz konusu sınırlar içinde yer alan *Armenia* aynı zamanda Akhamenid İmparatorluğu'nun iktisadi can damarı olan Kral Yolu içinde stratejik bir öneme sahipti. Sardeis'ten Susa'ya boylu boyunca uzanan, yaklaşık iki bin yedi yüz kilometre, Kral Yolu, üzerinde seyahat eden tüccarların veya imparatorluğun iletişim ve istihbarat ağının habercilerinin ve kuryelerinin durup dinlenip, ikmal yapabileceği onlarca nokta bulunuyordu. Bu bağlamda söz konusu dinlenme istasyonlarından on beşi ise *Armenia*'nın güneyinde bulunuyordu. Ancak aynı *Armenia*, Ktesias'a göre ise sömürgeleştirilecek bir yer olmanın yanı sıra aynı zamanda bir sürgün ve tehir yeri idi (Hdt.1. 194.2; 5.49.6; 5.52.3-5; Asher-Lloyd-Corcella 2007: 489; Briant 2002: 742; Bournoutian, 2006: 22; Sarıkaya 2015: 143).

Herodotos *Armenia*'yı ayrıca, isimlerini Euphrates (Εὐφράτης [Fırat]), Tigris (Τίγρις [Dicle]), Halys (Ἁλῦς [Kızılırmak]) ve Gyndes (Diyala) olarak saydığı dört muazzam nehrin aktığı büyük bir dağlık coğrafya olarak tezekkür eder. Müverrih yine eserinin bir başka yerinde başka bir vesileyle de geniş, derin ve hızlı bir nehir olan Euphrates (Εὐφράτης [Fırat]) nehrinin *Armenia* toprakları boyunca akarak Erythraean Denizi'ne (Kızıl Deniz) döktüğünü söyler (Hdt.1.72.2; 180.1; 5.52.4-5;).

Herodotos'tan eserinde *Armenia*'nın da isminin geçtiği Paktyes ülkesinden *Armenia* ve Pontos Euxeinos'a (Εὐξεινῶν Πόντος [Karadeniz]) kadar komşu toprakların sınırları içinde bulunan başka satraplıklar ve bu satraplıklarda yaşayan halkların ismini de sayar. Yazarın on sekizinci *nomos*/satraplık içinde olduklarını ifade ettiği ve 200 talanta *phoros*²⁴

²³ 1 Babil talantosu: yak. 30.3. kg gümüşe denk gelmektedir. 1 Babil talantası aynı zamanda yetmiş sekiz Euboia mnası değerindeydi. I. Dareios Akhaemenid/Pers İmparatorluğu'nun idari sistemini düzenlerken ve taabiyeti altında bulunan halklara dair vergiler tayin ederken ödemeyi iki temel ekonomik birime bağlamıştır. Gümüşle vergi ödeyecekler için Babil talantası baz alınırken, altınla yapılacak ödemelerde ise Euboia talantası baz alınır (Davies-Gabrielsen 2011: 404; Sarıkaya 2015: 137).

²⁴ Phoros: Haraç ya da tributum (Φόρος) olarak da bilinir. İlk olarak I. Dareios tarafından sistemli, net ve düzenli bir işleyişe kavuşturulan, Akhaemenid/Pers İmparatorluğu'nun boyun eğdirdiği halklardan aldığı vergidir. Phoros her bir bölgede/ satraplıkta üretilen, o bölgeye özgü üretim fazlası tarımsal, hayvansal ürünler veya metal cinsinden ürünlerde olabilir. Toplanan bu ürünler idari sistem içinde en alt düzeyden başlayarak yerel idareciler

vergi ödediklerini söylediği Matienoi, Saspeires, Alarodioi (Hdt. 3.94.1) gibi halklar, *Armenia* bölgesinde veya buraya komşu ve Anadolu'da tarihi süreç içinde sürekli mevcut olmuş olan çok halklı ve kültürlü yapının birer parçasıdır. Kabaca Anadolulu halklar olarak tanımlanabilecek bu insanlar, kadim Anadolu tarihinde bir şekilde, bir yerde ve bir zamanda ortaya çıkmış, varlıklarını sürdürmüş ve Anadolu kültür kazanımının bir parçası olmuştur.

Yukarıda sayılan Anadolu'nun otokton halkları olarak nitelediğimiz pek çok halk ve bunların oluşturduğu parçalı yapı *Armenia* ve komşu toprakların önemli bir özelliğini ortaya çıkarır. Buna göre *Armenia* coğrafyasının sarp ve engebeli yapısı bu topraklarda merkezileşmenin önündeki en büyük engeldir. Dolayısıyla bölge, tarihi boyunca, parçalı siyasal bir yapıya, alt kültürlere, dillere veya lehçelere veyahut halklara ev sahipliği yapmıştır. Bu yüzden *Armenia*, kat'i egemenlik altına alınmak için oldukça zorlu bir coğrafyadır. Bu bağlamda *Armenia* bölgesinde, kendi içinden çıkan merkezi bir güç veya dışardan gelen emperyal hedefleri olan daha büyük ve organize başat bir gücün kesin hâkimiyetleri görülmez. Nitekim ileride anlatacağımız üzere, *Armenia* bölgesinde her ne kadar kendi içinden çıkan merkezi güçler egemen olmuşsa da bunların bünyesinde başka daha küçük siyasi yapılarla adeta konfedere bir görünüm sergiledikleri kaydedilir. Bununla birlikte bölge dışardan gelen güçler içinse bir tampon bölge hüviyetinden sıyrılamaz.

Herodotos'tan sonra *Armenia* topraklarında bizzat geçerek bilgi veren bir diğer kaynak ise Ksenophon'un *Anabasis*'idir. Hellen paralı askerleri ile birlikte taraf oldukları Pers taht mücadelesinde emrinde savaştıkları tarafın başarısız olması üzerine zorlu bir geri dönüş ve hayatta kalma mücadelesine girişen Ksenophon yolculuğu sırasında geçtiği yerler hakkında değerli bilgiler verir. Ksenophon anlatısında; beraberindekilerle birlikte Corduena dağlarını ve ülkesini karşılaştıkları tüm zorluklara ve saldırılara karşın aştıklarını sonrasında ise (Xen. *Anab.* 4.1.3. vd) *Armenia*'yı Carduchialıların ülkesinden ayıran Kentrites²⁵ ırmağının kıyısına vardıklarını anlatır. Bu noktada arkalarında Carduchialılar, önlerinde Armenialılar olduğu halde, iki ateş arasında kalmış bir durumda *Armenia* topraklarına girdiklerinden bahseder (Xen. *Anab.* 4.3.1. vd.). *Armenia*'nın sınırlarına dair bir bilgiye başladığı anlatısında Xenophon *Armenia*'yı terk edinceye kadar bölgenin fiziki coğrafyası (Xen. *Anab.* 4.3.1; 4.4.1; Xen. *Anab.* 4.4.4-5), etnik yapısı (Xen. *Anab.* 4.3.4; 4.5.33-34), idari teşkilatı (Xen. *Anab.* 4.4.4-5; 4.5.9-11), etnolinguistiği (Xen. *Anab.* 4.5.9-11), iklimi (Xen. *Anab.* 4.4.9-13; 4.5.1; 4.5.4-22), mimarisi, dini inanışları, geçim kaynakları, vergi sistemi, gelenek ve görenekleri (Xen. *Anab.* 4.5.23; 4.5.9-11; 4.5.25; 4.5.26-27; 4.5.28-34) hakkında eşsiz bilgiler verir.

Bu bağlamda Ksenophon'un anlatısı detaylı olması haricinde Herodotos'tan farklı bir bilgi vermez. *Armenia* bölgesi Herodotos'un anlatısında olduğu gibi benzer sınırlara sahiptir. *Armenia* kelimesinin kökenine dair özel bir bilgi vermese de kastedilen coğrafi

ve satrapların elinde toplanmakta ve ekonomik sistem içinde dolaşıma sokulmaktaydı. Toplanan verginin bir kısmı merkeze gönderilirken bir kısmı ise yerel birimde kalıyor, çeşitli ihtiyaçlar, ödemeler yani yerel ekonominin tesisi için kullanılıyordu (Wiesehöfer 2003: 103 vd.).

²⁵ Kentrites ismi Ermenice *Ktrél* ve *Ktríc* gibi ayırmak, kesmek, bölmek anlamlarına gelen kelimelerle ilişkilendirilir ve etimolojisine dair bu doğrultuda bir önerme yapılır. Bu noktada Ksenophon'un *Armenia*'yı Carduchia ile ayıran bir nehir olması üzerine verdiği bilgiye de atıf yapılır (Marquart 1930: 340).

mekânın daha önceki kaynaklardan farklı olmadığı dolayısıyla ismin aynı eksonim statüde değerlendirilmeye devam edilmesi gerektiği sonucunu çıkarırız.

Ksenophon'dan sonra bilgi veren bir diğer antik kaynak olan Diodoros Siculus'un *Bibliotheka* adlı eseri kendisinden önceki kaynakların *Armenia*'nın idari yapısı ve sınırları (Diodorus Siculus Library 8-40, 14.27.7; 8-40, 18.5.4.) hakkında verdiği bilgilere ek olarak sadece Büyük İskender döneminde fatihin *Armenia*'da hakkında yaptığı idari düzenlemeden bahseder (Diodorus Siculus Library 8-40, 19.23.3; 8-40, 31.17.1; 31.22.1.). Ancak bu düzenlemenin başarıya ulaşmış olmadığı tartışmalıdır.

MÖ I. yüzyıl ve Roma'nın imparatorluk dönemi tarihçisi Amasyalı Strabon *Geographika* adlı eseri de *Armenia* bölgesinin coğrafi özellikleri ve sınırları hakkında bilgi veren on sekizinci yüzyıla kadar birçok yazar tarafından kullanılmış başka önemli ve değerli antik kaynaktır (Galichian 2014: 14 vd.). Strabon, *Armenia*'nın sınırları (Strab. 2.1.23/26; 11.13.3; 11.14.1; 11.14.4; 1.3.21; 11.3.2.), genişliği (Strab. 11.14.11) gibi coğrafi özelliklerine ilişkin bilgiler vermenin yanı sıra isminin kökenine dair ünlü "*Altın Post*" hikâyesi ile alakalı olan bir anlatı paylaşır.

Buna göre Altın Post efsanesinin esas kahramanı İason'un arkadaşı ve Argo gemisinin mürettebatından Thessialı Armenus, Pharae ve Larisa kentleri arasındaki Boibeis nehri yakınlarındaki Armenium kentinin yerlisidir. İason'la yaptıkları yolculukta bir süre sonra beraberindekilerle birlikte Kalakhanê ve Adiabenê'te kadar olan bölgeyi işgal ederek Akilisene ve Syspirtis'e yerleşmişler, böylelikle *Armenia*'ya da adlarını vermişlerdir. Strabon'un anlatısından söz konusu olayın Troya Savaşı'ndan sonra (MÖ 13. yy) gerçekleştiği düşünülür. *Armenia*'nın adına dair antik kaynakların anlatılarından bir diğeri de Stephanos Byzantinos tarafından yapılır. Buna göre Stephanos Byzantinos *Ethnika* adlı eserinin *Armenia* maddesinde (437) *Armenia*'nın Perslere yakın bir ülke olduğunu belirtir. Yazar aynı eserinde Kynidoslu Eudoxos'tan alıntı yaparak bölgenin yerli halkına *Armenioi* dendiğini aktarır. Ayrıca Antipatros'a dayandırdığı bir başka bilgiye göre de *Armenia* isminin *Rhodoslu Armenos*'tan geldiğini ileri sürer. Bununla birlikte Strabon'un antik kaynaklardaki bir başka anlatısı ise Strabon'un Thessialı Armenus ve *Armenia* ismi arasındaki bağa dair anlatısına eserlerinde Strabon'un yanı sıra Tacitus ve Iustianus da yer vermiştir. Bununla birlikte Strabon, Armenialıların kökenine dair fikrini giyim-kuşam özelliklerinden ötürü Thessalia'lılara benzetildiği anlatıya dayandırır ve söz konusu anlatıyı da yine "*Altın Post*" efsanesine dair anekdotları içinde dile getirir (Strab. 11. 4.8. c.503; 11. 14.12. c 531; 11.14.14. c. 531; Iust. XLII.2.7-10; Tacitus (ann. VI. 34) Bournoutian 2006: 15; Dönmez 2016: 13).

Söz konusu yazarların Armenialıların etnik, *Armenia*'nın etimolojik kökenlerine dair verdikleri bilgilerin Herodotos'un başından beri ifade ettiği *Armenia-Phrygia* bağlantısı ile uyduğu görülür (Grousset 1947: 66; Lang 1970: 114; Russel 1987: 32; Garsoïan 1997: 43 vd; Chahin 2001 :180; Bournoutian 2011: 23; Schmitt 2011: Enİr: Armenia and Iran; Dedeyan 2015: 78).

Bununla birlikte modern kimi kaynaklar *Armenia* ismi ile kutsal kitaplar arasında bağ kurmaktadır. Buna göre; Behistun Kitabesi'nin Elamca versiyonunda *Harminiuya*, *Armina* ya *Arminiya* ifadesi ile benzer olarak, alternatif bir yorum getirilir. İncil'de geçen, "... Ararat, Minni ve Aşkenaz krallıkları..." (Jeremiah 51:27) ve yeri tam olarak açıklanamayan dağlık Minni bölgesi ile antik Persçe'de "*dağ*" anlamına gelen "*ara*"

kelimelerinden müteşekkil olan “*Har-minni*, ^{UAR}*Minni*” kelimesinin *Armenia*’nın etimolojik kökeni olduğu ifade edilir. Nitekim söz konusu isim daha önce III. Şalmaesser’in yıllıklarında da (Mannea) geçmektedir (Easton 1897: Minni; ARAB I: 637, 739; Hewsen 2001: 29; Hassanzadeh ve Mollasalehi 2011: 408).

Bölgeye dair *Naturalis Historia* adlı eserinde bilgi veren bir diğer antik yazar Gaius Plinius Secundus’dur (*Plin. Nat. VI*). Oldukça teferruatlı, geniş ve alt bölümlerini de içeren şekilde *Armenia*’nın sınırlarını çizen yazar, kendisinden önce gelen geleneği devam ettirerek *Armenia*’yı eksonim bir adlandırma ve coğrafi bir bölge olarak tanımlar.

Bölgeye dair yapılan “*Armenia*” adlandırması daha sonraki geç dönemde de ses değişiklikleri ile devam etmiştir. “*İrmîniye/ Ermîniyye*” tanımlaması İslam tarih ve coğrafya kaynaklarında geçen bir ifadedir. Bölgede yaşayan insanların kökenlerine dair anlatılar daha çok semitik kökenlidir ve kutsal kitaplarda geçen anlatılardan kaynağını alır. “*İrmîniye/ Ermîniyye*”nin sınırlarına dair yapılan tanımlamalar oldukça geniş bir bölgeyi içerir ve yine belirli bir etnik kökene işaret etmekten ziyade aynı isimle daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi coğrafya temelli bir adlandırma yapılır. Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi’ nin tamamını içine alan “*İrmîniye/ Ermîniyye*” adlandırmasında çok farklı yerler bu kavramın içine dâhil edilir. Kaynaklarda kendi içinde alt bölümlere ayrılan “*İrmîniye/ Ermîniyye*” de bu bölümlere; Büyük ve Küçük “*İrmîniye/ Ermîniyye*” olmak üzere iki bölüm şeklinde olduğu gibi, kimi kaynaklarda Birinci, İkinci, Üçüncü, Dördüncü “*İrmîniye/ Ermîniyye*” olmak üzere dört bölüm veya İç ve Dış “*İrmîniye/ Ermîniyye*” olmak üzere yine iki bölüm şeklinde de yapılır. Söz konusu alt bölümlere ayırma uygulamasında Doğu Roma/Bizans geleneği hâkimdir. (Streck-Yınanç 1964: 322 vd; Külekçi 2012: 68 vd; Gümüş 2014: 208 vd; Koyuncu 2014: 226 vd.)

Sonuç

Anadolu yarımadasını kuzeyden ve güneyden kuşatan dağ silsilelerinin birbirine iyice sokulup adeta düğüm yaptığı yer Doğu Anadolu Bölgesi’ dir. Bölge, yükseltisi, iklim şartları ve morfolojik yapısı nedeniyle insan yaşamı için oldukça zorlu koşullara sahiptir. Tarihin hemen her döneminde iskân edilmesine rağmen Anadolu’nun geri kalanına kıyasla büyük medeniyetlere ev sahipliğini ancak kısa süreli yapabilmıştır. Hiç şüphesiz bunun temel nedeni yukarıda sayılan özelliklerdir.

Kadim Anadolu tarihini düşününce, bu toprakları kendisine mekân tutmuş onlarca medeniyetten geriye çok zengin tarihi ve arkeolojik materyal kalmıştır. Ancak Doğu Anadolu Bölgesi söz konusu zenginlikten payını pek az alabilmiştir. Bölgenin ilk merkezi gücü olan Urartu Krallığı’nın yıkılmasından sonra ancak büyük uygarlıkların periferisinde bir tampon bölge hüviyetinde kalmıştır. Bununla birlikte sahip olduğu engebeli topografya ve sert iklim koşullarına rağmen, Anadolu’ya hâkim konumu, Kafkaslar ve Orta Asya ile bağlantıyı sağlaması gibi özelliklerinden ötürü aynı zamanda hiçbir uygarlık bu bölgeyi göz ardı edememiş, bu durumda negatif gibi görünen pek çok özelliğine karşın Doğu Anadolu Bölgesi özelinde ortaya çıkmıştır. Doğu Anadolu’nun sahip olduğu zengin yer altı ve yer üstü kaynakları ise emperyal güçlerin ilgi duyduğu diğer özellikleridir. Doğu Anadolu coğrafyasının engebeli yapısı sadece iskân tarihine yansımamış aynı zamanda merkezi bir gücün kurulmasına engel olmuştur.

Tüm bölgeye hâkim olmak, burada kat'i bir merkezi otorite kurmak tarihin her döneminde oldukça zordur. Bu yüzden Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulan idari yapı hep parçalı ve hep feodal kalmıştır. Onlarca halk, kültür, inanış, gelenek bazen birbirine değmeden yüzlerce yıl bir arada yaşamıştır. Engebeli coğrafi yapı insan gruplarının iletişimini ve paylaşımını zorlaştıran bir diğer husustur.

Anadolu'nun Mezopotamyalı uygarlıklar vasıtasıyla yazı ile tanışmasının hemen ardından, Doğu Anadolu Bölgesi hakkında da bilgi edinmeye başlarız. Anadolu üzerinde emperyal hedefleri olan Mezopotamyalı uygarlıklar bilgileri ve vizyonlarınınca sürekli olarak Doğu Anadolu Bölgesi'ne yağma ve talan seferleri düzenlemişler, burayı adeta bedava bir iâşe kaynağı olarak görmüşlerdir. Akkad ve Aşşur ile başlayan söz konusu süreç Perslerle devam etmiştir.

Bir siyasi organizasyonun emperyal ilgisinin doğal sonucu olan isimlendirme kaygısı Doğu Anadolu ile bu türden bir ilişki kuran Mezopotamyalı uygarlıkların algısı ölçüsünde gerçekleşmiştir. Etimolojik olarak kendi dillerinde yapılan bu isimlendirmeleri tam da bu sebepten ötürü eksonim isimlendirmeler olarak tanımlıyoruz. *Uruatri*, *Nairi* ile başlayan eksonim isimlendirmeler, *Armina*, *Harminuya*, *Armenia* ile devam etmiştir.

Söz konusu isimlendirmelerin tam olarak ne anlama geldiği tartışmalı olup bu anlamda pek çok öneri mevcuttur. Ancak şurası kesindir; tüm bu isimlerin kökeni ne olursa olsun işaret ettikleri, semiyotik olarak anlamlandırdığı coğrafya; “*Yüksek Ülke*” yani Doğu Anadolu Bölgesi'dir. Dolayısıyla yukarıdaki isimlendirmeler kaynağını bölgenin bünyesinde barındırdığı herhangi bir etnisite veya siyasi organizasyondan ziyade sahip olunan morfolojik karakterden alır. Bu bağlamda bölgenin tamamı içindekilerle beraber yani barındırdığı bütün etnik gruplar ya da topografik özelliklerle birlikte bu isimlerle anılmaktadır. Temeli morfolojik karaktere dayalı isimlendirme yapmanın altında hâkim gücün, emperyal bakış açısının umursamazlığı, tamamen sömüreceği materyale odaklanmış olması veya perspektifinin darlığı gibi pek çok sebep yatabilir.

Sebebi ne olursa olsun, yukarıda ifade edilen adlandırmaların tümü etnik veya siyasi bir adlandırma amacı taşımaz. Bu adlandırmalar, sınırları zaman zaman değişmekle birlikte aşağı yukarı belirli bir coğrafyayı tanımlar. Yani toponim bir adlandırmadır ve eksonim olarak sınıflandırılır. Bu isimlerden birisi olan *Armenia* ise bugün uluslararası literatürde Ermeni halkına isim olmuştur ve pek çok dilde Ermeniler kökenini bu isimden alan isimlerle anılırlar. Yani bölgeye zamanında verilmiş eksonim bir isim bugün bir ulusa isim olmuştur ki bunun başka pek çok örneği de mevcuttur. Ancak Ermeni halkı kendisini endonim bir isimlendirme olan *Hay* olarak adlandırır. Bu isim kökenini Ermeni tarihi ve mitolojisinin bir unsuru olan ve Ermenilerin efsanevi ataları olduğunu düşündükleri mitolojik karakter *Hayk*'tan alır. Bu bağlamda *Armenia* ismi tarihsel köken itibarıyla oldukça eskidir. Dolayısıyla herhangi bir tarihsel vatan iddiası için uygun kullanışlılığa sahiptir. Ancak şurası unutulmamalıdır ki söz konusu isim bir etnisiteye vurgu yapmaz. Dolayısıyla bu isimden yola çıkarak tarihsel vatan gibi iddialar temelsiz kalacaktır. Ne Yakındoğu kaynakları ne de klasik Hellen kaynakları tarihsel olarak, geçmişten beri aynı coğrafyada yaşayan tek bir *Armenia* halkından bahsetmemektedir. Aksine pek çok antik Hellen kaynağı Ermenilerin atalarının göç yoluyla batıdan geldiğini ifade eder. Nitekim antik kaynaklarca dile getirilen bu iddia son dönemde yapılan arkeolojik, tarihi çalışmalar ve yayınlarla da desteklenmektedir. Arkaik Armenialılar olarak tanımlanabilecek insanların

Geç Demir Çağı'nda izledikleri göç yolu özellikle son dönemde yapılan kazı ve yüzey araştırması çalışmaları vasıtasıyla ortaya konulmaktadır. Bununla birlikte anavatan (*Armenian Highland*) iddiasının temelini oluşturan Doğu Anadolu Bölgesi'nde güçlü bir krallık kurmuş olan Urartular ile Ermeniler arasında veya Doğu Anadolu'nun köklü uygarlığı Hayaşa Krallığı ya da Hattiler arasında bilimsel temele oturtulan etnik, dini ya da linguistik bir bağı da kurmak mümkün değildir. Hiç kimsenin tarihsel vatan iddiasında bulunamayacağı Anadolu toprakları kucağını her daim yeni gelene açmış, her yeni gelen bir diğeri ile karışarak Anadolu kültürünü ortaya koymuştur.

Bu çalışmada bölgenin isminin ilk olarak geçtiği Yakındoğu kökenli yazılı kaynaklardan yola çıkılarak, antik ve epigrafik kaynaklarla çeşitli dillerdeki çağdaş eserler temel alınmış, böylelikle Doğu Anadolu Bölgesi'nin aldığı isimlerin toponomik kökeni ve türü (eksonim/endonim) ifade edilmeye çalışılmıştır.

Kaynaklar**Antik Kaynaklar**

- Cyr. (Xenophon, *Cyropaedia*). The Cyropaedia of Xenophon. C. W. Gleason. New York: Cincinnati: Chicago 1897. Xenophon Cyropaedia vol. V-VI: Books 1-4; 5-8. With an English translation by W. Miller. London, New York 1914 (The Loeb Classical Library)
- Diod. (= Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historike*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Diodorus of Sicily. With an English translation by R. M. Geer. London, New York 1947 (The Loeb Classical Library).
- Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus. Translated, with notes, by the R. J. S. Watson. London: Henry G. Bohn, York Street, Convent Garden 1853.
- FGrHist. (= Die fragmente der griechischen Historiker). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Die fragmente der griechische Historiker*. Ed. F. Jacoby I- XV. Berlin-Leiden 1923-1958.
- Hdt. (= Herodotos, *Historiai*). Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Herodotus*. (İng. çev. A. D. Godley). Cambridge, Mass.- London. 1920.
- Iust. (= Marcus Iulianus Iustinus, M. Iuliani Iustini *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*). Kullanılan Metin ve Çeviriler: Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus. With an English translation by J. C. Yardley. With introduction and explanatory notes by R. Develin. Atlanta, GA 1994.
- Ksenophon, Anabasis On binlerin Dönüşü, Çev. Oğuz Yarlıgış, Kabalcı Yay., İstanbul, 2011.
- Xen. Anab. (= Xenophon, *Anabasis*). Kullanılan Metin ve Çeviriler: Xenophon, Anabasis, With an English translation by C. L. Brownson, Cambridge, Harvard University Press, 1922 (The Loeb Classical Library).
- MX (= Movsēs Xorenac'i, Patmut' iwn Hayoc') Khorenatsi, Moses. (1978). *History of the Armenians* (Trans. R.W. Thomson). Cambridge, Mass and London: Harvard University Press.
- Plin. nat. (= G. Plinius Secundus, *Naturalis Historiae*). Kullanılan Metin ve Çeviriler: Pliny the Elder. The Natural History. With an English translation by H. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz, I- X. Cambridge, Mass.-London 1938- 1971 (The Loeb Classical Library).
- Steph. Byz. Ethnika (= Stephanos Byzantios, *Ethnika*). Kullanılan Metin ve Çeviriler: Stephani Byzantii, Ethnikon. Ed. A. Westermann. Lipsae 1839; Stephani Byzantii Ethnica, vol. I: alpha-gamma. Ed. W. De Grueter. Berlin, 2006.
- Strab. (= Strabon, *Geographika* = Coğrafya). Kullanılan Metin ve Çeviriler: *The Geography of Strabo*. (İng. çev. by H. L. Jones). Cambridge, Mass.- London: The Loeb Classical Library. 1924; Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev. A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2009.
- Tac. ann. (= Tacitus, *Annales*). Kullanılan Metin ve Çeviriler: The Annals. With an English translation by J. Jackson. Cambridge, Mass.-London 1969 (The Loeb Classical Library).

Epigrafik Kaynaklar

- ARAB (= *Ancient Records of Assyria and Babylonia*) Luckenbill, Daniel, David. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*. Chicago: University of Chicago Press.
- Luckenbill, Daniel, David. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia II: Historical Records of Assyria from Sargon to end*. Chicago: The University of Chicago Press.
- ARI (= *Assyrian Royal Inscriptions*)
- Grayson, Albert, Kirk. (1972). *Assyrian Royal Inscriptions I: From the beginning to Ashur-resha-ishi I*. Records of the Ancient Near East II. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Grayson, Albert, Kirk. (1976). *Assyrian Royal Inscriptions II: From Tiglath-Pileser I to Ashur-nasir-apli II*. Records of the Ancient Near East II. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- UET (= *Ur Excavation Text*) Gadd, C. John ve Legrain, Leon. (1928). *Ur Excavation Texts I: Royal Inscriptions*. London: British Museum.
- RIMA (= *Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods*)
- Grayson, Albert, Kirk. (1987). *Assyrian Rulers 3rd and 2nd Millenia BC (to 1115 BC)*. Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods, I. Toronto: University of Toronto Press.
- Grayson, Albert, Kirk. (1991). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*. Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods II. Toronto: Toronto University Press.
- Grayson, Albert, Kirk. (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Period III. Toronto: University of Toronto Press.
- RIME (= *Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods*) Frayne, R. Douglas. (1993). *Sargonic and Gutian Periods (2334 – 2113 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Vol II*. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press.

Modern Kaynaklar

- Adontz, Nicolas. (1946). *Historie d'Arménie: Les Origines, du Xe Siècle au VIe (Av. J.-C)*. Paris: Union Générale Arménienne de Beinfaisance.
- Adontz, Nicolas. (1970). *Armenia in the Period of Justinian (Trans. Nina G. Garsoian)*. Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation.
- Archibald, H. Zofia, H., John Davies, Vincent Gabrielsen, Graham Oliver. (2011). *Hellenistic Economies*. London: Routledge.
- Arınç, Kenan. (2011). *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri*. Eser Ofset: Erzurum.
- Asheri David, Alan Lloyd, Aldo Corcella. (2007). *A Commentary on Herodotus Books I-IV b*. (Ed. Oswyn Murray, Alfonso Moreno). Oxford: Oxford University Press.
- Atalay, İbrahim, Kenan Mortan. (2006). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Barnet, Richard David ve Thomas M. Falkner. (1962). *The Sculptures of Ashur-nasir-apli II (883-859 B.C.), Tiglath-pileser (745-727 B.C.), Esarhaddon (681-669 B.C.) from the*

- Central and South-West Palaces at Nimrud*. London: The Trustees of the British Museum.
- Barnett, Richard David. (1982). "Urartu" *CAH*, III, 71, 215-365.
- Bartos-Elekes, Zsombor. (2008). "The Discussion on Terminology of the Terms Exonym and Endonym", *Review of Historical Geography and Toponomastics*, III, 5-6, 53-62.
- Baştürk, Mahmut Bilge. (2012). *Doğu Anadolu'da Demir Çağlar İnanç Sistemlerinin Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında İncelenmesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi).). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı.
- Batmaz, Atilla. (2011). *Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Öğeler* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi.
- Belli, Oktay. (1978). "Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açısından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme". *Anadolu Araştırmaları VI*. İstanbul, 45-95.
- Belli, Oktay. (1982). "Urartular". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*. İstanbul: Görsel Yayınlar, 139-208.
- Bournoutian, George A. (2006). *A Concise History of the Armenian People, From Ancient Times to the Present*. California: Mazda Publishers.
- Bournoutian, George A. (2011). *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Briant Pierre. (2002). *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*. (Çev. P. T. Daniels) Winona Lake: Eisenbrauns.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2017, April 18). Toponymy. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/science/toponymy> (Son Erişim Tarihi: 01.04.2021).
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2019, February 1). Low Countries. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/place/Low-Countries> (Son Erişim Tarihi: 01.04.2021).
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (Invalid Date). Ebla. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/place/Ebla>
- Brosius, Maria. (2006). *The Persians. An Introduction*. London-New York: Routledge.
- Cameron, G. George. (1943). "Darius, Egypt, and "The Lands beyond the Sea". *Journal of Near Eastern Studies*. II, 307-313.
- Cameron, G. George. (1973). "The Persian Satrapies and Related Matters". *Journal of Near Eastern Studies* 32, 1/2. Chicago: The University of Chicago Press.
- Casabonne, Oliver. (2007). "Büyük Kral ve Persler", *ArkeoAtlas*, VI, 20-35.
- Chahin, Mark. (2001). *The Kingdom of Armenia*. London: Routledge.
- Çiğdem, S. (2000). "Başlangıçtan Eski Tunç Çağı Sonuna Kadar Erzurum ve Yöresi Geçim Kaynakları". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*-26. Erzurum. 197-210.
- Çiğdem, S.- Topaloğlu, Y. (2018). "Eski Çağ'da Doğu Anadolu'nun İktisadi Hayatı Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Anadolu'nun Eskiçağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, ed. L. G. Gökçek, E. Yıldırım, O. Pekşen, İstanbul: Değişim Yayınları, 413-457
- Çiğdem, S.- Topaloğlu, Y.- M. Kılıç (2020). "Kemah'ın Tarihi Coğrafyası ve Tarihi". *Kemah Kalesi Kazıları*, ed. M. L. Kindigili. Erzincan: Erzincan Valiliği Yayınları.

- Çiğdem, Süleyman. (2007). “Urartu Krallığı’nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 81-98.
- Çiğdem, Süleyman. (2008). *Gümüşhane Bölgesi’nin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları*. Erzurum: Gümüşhane Valiliği Yayınları 6.
- Çilingiroğlu, Altan. (1994). *Urartu Tarihi*, Bornova: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Çilingiroğlu, Altan. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Cook, John, Manuel. (1983). *The Persian Empire*. New York: Schocken Books.
- Cook, John, Manuel. (1985). “The Rise of the Achaemenids and Establishments of their Empire”. (Ed. I. Gershevitch) *CHI*, II, IV, 200-291.
- Curtis, E., John ve Nigel Tallis (Ed.). (2008). *The Balawat Gates of Ashurnasirpal II*. London: British Museum Press.
- D’jakonov, Igoř, Michajlovič. (1985). “Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian”, *Journal of the American Oriental Society*, 105,4, 597-603.
- D’jakonov, Igoř, Michajlovič. ve S. M. Kaškaj. (1981). *Geographical Names According to Urartian Texts*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Dandamayev, Muhammad, Abdulkadyrovich. (2012). “Achaemenid Taxation”. *Encyclopedia Iranica*. <http://www.iranicaonline.org/articles/achaemenid-taxation> (Son Erişim Tarihi: 01.04.2021).
- Dedeyan, Gérard. (2015). *Ermeni Halkının Tarihi* (Çev. Ş. Çiltaş). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Dines, Jennifer. (2004). *The Septuagint, Understanding the Bible and Its World*. London-New York: T&T Clark LTD.
- Dönmez, Şevket. (2016). *Anadolu ve Ermeniler, Kızılırmak Havzası Demir Çağı Toplumunun Doğu Anadolu Yaylasına Büyük Göçü*. İstanbul: Anadolu Öntarih Yayınları 1.
- Dussen, van der Jan. (2016). *Studies on Collingwood, History and Civilization*. Switzerland: Springer.
- Dyer, H. Thomas. (1872). “Thospi’tis” *A Dictionary of Greek and Roman Geography II* William Smith (ed.). London: John Murray, Albemarle Street.
- Easton, George, Matthew. (Ed.) (1897). *Illustrated Bible Dictionary*. London, Edinburg and New York: T. Nelson and Sons.
- Einwag, Berthold ve Otto Adelheid. (2006). Tall Bazi 2000 und 2001 – Die Untersuchungen auf der Zitadelle und in der Nordstadt. *Damaszener Mitteilungen*, 15, 105-130.
- Erinç, Sırrı. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, cilt no:15, sayı: 572.
- Erzen, Afif. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. XX. dizi, sa. 8. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Farkas, Ann. (1985). “The Behistun Relief”. Gershevitch (Ed.) *The Cambridge History of Iran*, 828-831.
- Finn, Jennifer. (2011). “Gods, Kings, Men: Trilingual Inscriptions and Symbolic Visualizations in the Achaemenid Empire”. *Ars Orientalis* 41, 219-275.

- Frayne, Douglas, R. (1993). *Sargonic and Gutian Periods (2334 - 2113 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, II, XXV*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Frye, N., Richard. (1976). *The Heritage of Persia*. London: Weidenfeld & Nicholson.
- Gadd, Cyril, John. (1923). *The fall of Nineveh. The newly discovered Babylonian chronicle, no. 21, 901, in the British Museum*. London: Sold at the British Museum.
- Galichian, Rouben. (2014). *Historical Maps of Armenia, The Cartographic Heritage*. London: Bennet&Bloom.
- Garsoïan, Nina. (1997). "The Emergence of Armenia". *Armenian People from Ancient to Modern Times I*, (Ed.: R., G., Hovannisian). New York: St. Martin's Press, 37-62.
- Garsoïan, Nina. (2012). "Movsēs Xorenac'i". *Encyclopedia Iranica*. <https://iranicaonline.org/articles/movses-xorenaci>. (Son Erişim Tarihi: 01.04.2021).
- Garstang, John. (1943). "Hittite Military Roads in Asia Minor: A Study in Imperial Strategy with a Map (Plate XVII)". *AJA*, XLVII, 35-62.
- Ghirshman, Roman. (1954). *Village Perse-Achéménide. Mémoires de la Mission Archéologique en Iran, XXXVI*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Goetze, Albrecht. (1933). *Die Amalene des Muršiliš*. MVAeG, XXXVIII.
- Goetze, Albrecht. (1957). *Kleinasien*. Kulturgeschichte des Alten Orients: 3. Abschnitt; 1. Handbuch der Altertumswissenschaft; Abt. 3: Teil 1: Bd. 3. München: Verlag C.H. Beck, MCMLVII.
- Goodspeed, George S. (1899). "The Persian Empire from Darius to Artaxerxes". *The Biblical World*, 14, 4, 251-257.
- Greppin, John, A. C. ve D'jakonov, Igoř, Michajlovič (1991). "Some Effects of the Hurro-Urartian People and Their Languages upon the Earliest Armenians". *Journal of the American Oriental Society*, 111/ 4, 720- 730.
- Grousset, René. (1947). *Histoire de L'Arménie: des origines à 1071*. Paris: Payot.
- Gümüş, Nebi. (2014). "İslam Tarihi Kaynaklarında Ermeniler". *Tarihte Türkler ve Ermeniler I*. Ankara: TTK, 207-223.
- Günaltay, Şemseddin. (1951). *Yakın Şark IV, II. Bölüm, Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Krallıkları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Güngördü, Ersin. (2010). *Türkiye'nin Coğrafyası*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Gunter, Ann. (1982). "Representations of Urartian and Western Iranian fortress Architecture in the Assyrian Reliefs, Iran". *British Institute of Persian Studies*, 20,1, 103-112.
- Gurney, Oliver, Robert. (1973). "Anatolia c. 1750-1600 B.C.". I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, & E. Sollberger (Ed.). *The Cambridge Ancient History*. London: Cambridge University Press. 228 - 255.
- Hassanzadeh, Y. ve H. Mollasalehi. "New Evidence for Mannean Art: An Assessment of Three Glazed Tiles from Qalaichi (Izirtu)" (Ed. Javier Álvarez-Mon, Mark B. Garrison) *Elam and Persia*. Winona Lake, Eisenbrauns. 407-417.
- Hewsen, H., Robert. (1997). "The Geography of Armenia". *The Armenian People from Ancient to Modern Times I* (Ed. Richard G. Hovannisian). New York: St. Martin's Press, 1-17.

- Hewsen, H., Robert. (1997). "The Geography of Armenia". *The Armenian People from Ancient to Modern Times I* (Ed. Richard G. Hovannisian). New York: St. Martin's Press, 1-17.
- Hewsen, H., Robert. (2001). *Armenia: A Historical Atlas*. London: The University of Chicago Press.
- Honigmann, Ernst. (1935). *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*. Bruxelles: Editions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales.
- Horowitz, Wayne. (1998). *Mesopotamian Cosmic Geography*. Winona Lake (Ind.): Eisenbrauns.
- Hovannisian, G., Richard. (ed.) (1997). *The Armenian People from Ancient to Modern Times: Volume I: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*. New York: Palgrave Macmillan. 37-62.
- Işıklı, Mehmet ve Umut Parlıtı (2019). "Doğu Anadolu'nun Geç Demir Çağı: Sorunlar ve Çözümsel Perspektifler". *Orta Ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları* (Ed. A. Özfirat, Ş. Dönmez, M. Işıklı, M. Saba). İzmir: Ege Yayınları. 181-215.
- Işıklı, Mehmet. (2000). "M.Ö. I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kanıtlar Işığında Diauehi Krallığı". *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 6, 49-74.
- Jacobs, Bruno. (2011). "Achaemenid Satrapies". *Encyclopædia Iranica*. <https://iranicaonline.org/articles/achaemenid-satrapies> (E. Tarihi: 01.04.2021).
- Johandi, Andreas. (2012). "Mesopotamian Influences on the Old Persian Royal Ideology and Religion: The Example of Achaemenid Royal Inscriptions". *Cultural, Peace and Conflict Studies Series IV: Sōna sōjast ja soda sōnast: tekste ja tōlgendusi = War of Words, Words of War: Texts and Interpretations, (ENDC Proceedings, 16)* (Ed. A. Saumets & V. Sazonov). Tartu. 159-179.
- Kalkan, Hatice. (2008). *MÖ 6-4. Yüzyıllarda Doğu Anadolu: Arkeolojik Veriler Işığında Tarihsel ve Kültürel Değerlendirme* (Basılmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kanar, Mehmet. (1955). *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük - Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*. Tahran: Şirin Yayıncılık.
- Kaups, Matti. (1966). "Finnish Place Names in Minnesota: A Study in Cultural Transfer" *The Geographical Review*, 56, 3, 377-397.
- Kaya, Mehmet Ali. (2018). "Anadolu'da Pers Satraplıkları: Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı", *Cedrus*, 6, 159 - 179.
- Kent, Grubb, Roland. (1953). *Old Persian*. American Oriental Series, 33. New Haven (Conn.): American Oriental Society.
- Kent, Grubb, Roland. (1953). *Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon*. New Haeven: American Oriental Society.
- King, William, Leonard ve Reginald Campbell Thompson. (1907). *The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistun in Persia*. London: British Museum.
- Kipfer, Barbara, Ann. (2000). *Encyclopedic Dictionary of Archaeology*. New York: Springer Science + Business Media.

- Köroğlu, Kemalettin. (2011). “Urartu: Krallık ve Aşiretler”. *Urartu- Doğu'da Değişim* (Ed. Kemalettin Köroğlu – Erkan Konyar). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Köroğlu, Kemalettin. (2012). *Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıçtan Perslere Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koyuncu, Mevlüt. (2014). “İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye”. *Tarihte Türkler ve Ermeniler I*. Ankara: TTK, 225-231.
- Kroll, Stephan. (1984_a). “Die Keramik”. *Bastam II: Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1978-1977* (ed. W. Kleiss). Berlin, 165-173.
- Kroll, Stephan. (1984_b). “Urartus Untergang in anderer Sicht”. *Istanbul Mitteilungen* 34, 151-170.
- Kuhr, Amélie. (2007). *The Persian Empire. A Corpus of Sources from the Achaemenid Period I-II*. London: Routledge.
- Kuhr, Amélie. (2010). *Eski Çağ'da Yakındoğu I-II*. (Çev. Dilek Şendil). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Küleççi, Cahit. (2012). *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri (Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler Dönemi)*. İstanbul: DBY Yayınları.
- Kurkjian M. Vahan. (1958). *A History of Armenia*. Armenian General Benevolent Union of America.
- Lang, David, Marshall ve Charles Burney. (1971). *The peoples of the hills: Ancient Ararat and Caucasus, History of Civilization Series*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Lang, David, Marshall. (1970). *Armenia, Cradle of Civilization*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Lehmann-Haupt, Carl, Ferdinand, Friedrich. (1910-1926). *Armenien Einst und Jetzt I-II: Reisen und Forschungen*. Berlin: Behr.
- Lehmann-Haupt, Carl, Ferdinand, Friedrich. (1928-35). *Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II*. Berlin- Leipzig: Walter de Gruyter GmbH.
- Lehmann-Haupt, Carl, Ferdinand, Friedrich. (1931). *Armenien Einst Und Jetzt III: Reisen und Forschungen*. Berlin: Behr.
- Luckenbill, Daniel, David. (1912). “Inscriptions of Early Assyrian Rulers” *AJSLL*, XXVIII, 3, 153-203. Chicago: The University of Chicago Press.
- Luckenbill, Daniel, David. (1924). *The Annals of Sennacherib*. Oriental Institute Pub. II. Chicago: University of Chicago Press.
- Luckenbill, Daniel, David. (1927) “Notes on the Assyrian Historical Texts” *JNES*, 43, 3, 208-225. “
- Mansel, Müfid, Arif. (1999). *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XII, 8.
- Marquart, Joseph. (1930). *Südarmenien und die Tigrisquellen nach Griechischen und Arabischen Geographen*. Wien: Mechitharisten-Buchdruckerei.
- Marzahn, Joachim “Eight-sided prism with foundation inscription of Tiglath-pileser I (1114-1076 B.C.)” (Ed. P. O. Harper, E. Klengel-Brant, J. Aruz and K. Benzel). *Discoveries at Ashur on the Tigris- Assyrian Origins, Antiquities in the Vorderasiatisches Museum, Berlin*. New York: The Metropolitan Museum of Art. 122–124.

- Matiossian, Vartan. (2009). "Azzi-Hayasa on the Black Sea? Another Puzzle of Armenian Origins". *Armenian Pontus. The Trebizond-Black Sea Communities* (Ed. R.G. Hovannisian). California, 67-77.
- Matthiae, Paolo ve Nicoló Marchetti. (2013). "In Search of an Explanatory Model for the Early Syrian State of Ebla". *Ebla and its Landscape. Early State Formation in the Ancient Near East* (Ed. P. Matthiae & N. Marchetti). Walnut Creek, CA: Left Coast Press, 459-462.
- McDavid, I. Raven. (1958). Linguistic Geograpllic and Toponymic Research. *Names*, 6(2) 65-73.
- Melik'ışvili, A., Giorgi. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskova: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- Merhav, Rivka ve Oktay Belli. (1991). *Urartu - A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E*. XII. Jerusalem: Israel Museum.
- Messerschmidt, Leopold, Otto Weber, Friedrich Delitzsch, Otto Schroeder. (1911-22). "Keilschriften aus Assur historischen Inhalts" *WVDOG*, 16, 37. Leipzig: J.C. Hinrichs.
- Mitchell, Christine. (2015). "The Testament of Darius (DNA/DNB) and Constructions of Kings and Kingship in 1-2 Chronicles". *Political Memory in and after the Persian Empire*. Atlanta: SBL Press, 363-380.
- Munn-Rankin, Joan, Margeret. (1975). "Assyrian Military Power 1300-1200 B.C.". *The Cambridge Ancient History*. Cambridge: Cambridge University Press. 274 -306.
- Oelsner, J. (1999/2000). "Rezenzionen". *Archiv für Orientforschung* 46/47: 373-380.
- Olmstead, Albert, Ten, Eyck. (1948). *History of the Persian Empire*. Chicago: University of Chicago Press.
- Olmstead, Albert, Ten, Eyck. (1964). *History of Assyria*. New York and London: Charles Scribner's Sons.
- Oppenheim, Leo, A. (1956). "The Interpretation of Dreams in the Ancient near East. With a Translation of Assyrian Dream Book", *Transactions of the American Philosophical Society-New Series* 46-3, 179-373.
- Otto, Adelheid. (2006). "Archaeological Perspectives on the Localization of Naramsin's Armanum". *Journal of Cuneiform Studies* LVIII, 1-26.
- Özdoğan, Mehmet. (2005). "Günümüz Sorunlarına Geçmişte Çözüm Aramak. Politik Bir Araç Olarak Arkeoloji". *Arredamento Mimarlık*. 87-91.
- Özdoğan, Mehmet. (2006). *Arkeolojinin Politikası ve Politik bir Araç olarak Arkeoloji*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özfirat, Aynur vd. (2019). *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med Ve Akhaimenid İmparatorlukları*. İzmir: Ege Yayınları.
- Parpola, Simo, Kimmo Koskeniemi, C H W Johns, Knut Leonard Tallqvist. (1970). *Neo-Assyrian Toponyms*, Alter Orient und Altes Testament Bd. 6. Kevelaer: Butzon & Bercker.
- Payaslian, Simon. (2007). *The History of Armenia, From the Origins to the Present*. New York: Palgrave Macmillan
- Payne, R. Margaret. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Pehlivan, Mahmut. (1991a). *Hayaşa (MÖ XV. ve XIII. Yüzyıllarda Kuzey-Doğu Anadolu)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 121.
- Pehlivan, Mahmut. (1991b). *Daya(e)ni/Diau(e)hi, (Uruatri-Nairi Konfederasyon Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*. Erzurum. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 124.
- Perko, Drago vd. (2017). Exonyms and other geographical names. *Acta geographica Slovenica*, 57/1, 99-107.
- Petrosyan, Armen. (2007). "The Problem of Identification of the Proto-Armenians: A Critical Review". *Journal of the Society for Armenian Studies*, 16, 25-66.
- Petrosyan, Armen. (2009). "Forefather Hayk in the Light of Comparative Mthology". *The Journal of Indo-European Studies* 37/1-2, 155-163.
- Petrosyan, Armen. (2012). "Armenia and Ireland: Myths of Preshistory". *Ireland and Armenia. Studies in Language, History and Narrative* (Ed. M. Formin - A. Jivanyan – S. Mac Mahtuna). Washington: Institute for the Study of Man.
- Piotrovskiĭ, Boris, Borisovich. (1967). *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*. New York: F.A. Praeger.
- Piotrovskiĭ, Boris, Borisovich. (1969). *The Ancient Civilization of Urartu*. New York: Cowles Book Co.
- Potts, T. Daniel. (2007). "Darius and Armenians". *Iranistik* 9-10, 133-146.
- Powicke, Frederick, Maurice. (1954). "The Place-Names of Cumberland". *The English Historical Review*, 69, 271, 311-313.
- Redgate, Anne, Elizabeth. (2000). *The Armenians*. Oxford: University Press.
- Rice, Talbot, Tamara. (1957). *The Scythians*. New York: Frederick A. Praeger Inc. Pub.
- Rollinger, Robert. (2007). "Med Krallığı". *Arkeoatlas*, 6, 8-18.
- Rollinger, Robert. (2008). "The Median 'Empire', The End of Urartu and Cyrus The Great's Campaign in 547 (Nabonidus Chronicle II, 16)". *Ancient West and East*, 7, 51-65.
- Root, Cool, Margaret. (1979). "The king and kingship in Achaemenid Art: Essays on the Creation of an Iconography of Empire". *Acta Iranica* 19. Leiden: Diffusion, EJ Brill.
- Russel, H.F. (1984). "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources". *Anatolian Studies*, 34, 171-201.
- Russel, R. James. (1997). "The Formation of the Armenian Nation" *The Armenians People from Ancient to Modern Times, I*. New York: Palgrave Macmillan, 19-35.
- Russel, R., James. (1987). *Zoroastrianism in Armenia* (Ed. Richard N. Frye). Cambridge; MA; London; Department of Near Eastern Languages and Civilizations-Harvard Iranian Series.
- Salvini, Mirjo. (1967). *Nairi e Ur(u)atri: Contributo alla storia della formazione del regno di Urartu*. Incunabula Graeca v. 16. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Salvini, Mirjo. (1995). *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Salvini, Mirjo. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Salvini, Mirjo. (2011). "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış". *Urartu: Doğu'da Değişim*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 74-101.

- Sarıkaya, Sevgi. (2015). *Pers İdari Sistemi Perspektifinde Bir Satraplık Merkezi Daskyleion* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Antalya: Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Ana Bilim Dalı.
- Sarıkaya, Sevgi. (2016). “Anadolu’da Pers Satraplık Sistemi”. *Cedrus* IV, 75-90.
- Schmidt, Rudiger. (1991). *The Bisitun Inscriptions of Darius the Great: Old Persian Text*. Corpus Inscriptionum Iranicarum, Inscriptions of Ancient Iran I, The Old Persian Inscriptions I. London: School of Oriental and African Studies.
- Schmidt, Rudiger. (2011). “Armenia and Iran i. Armina, Achaemenid province Armenia and Iran”. *Encyclopedia Iranica*, II/4, 417-418; <https://iranicaonline.org/articles/armenia-i> (Son Erişim Tarihi: 01.04.2021).
- Schmidt, Rudiger. (2014). “Achaemenid Dynasty”. *Encyclopedia Iranica* I/4, 414-426; <http://www.iranicaonline.org/articles/achaemenid-dynasty>. (Son Erişim Tarihi: 01.04.2021).
- Sevin Veli. (2007). *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*. Türk Tarih Kurumu
- Sevin, Veli (2012). “Van Bölgesi’nde Post-Urartu Dönemi: Yıkıntılar Üzerinde Yeni Bir Yaşam”. *Bellekten* 76, 276, 351-368.
- Sevin, Veli. (1979). *Urartu krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*. (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Shahbazi, A., Shapur. (2005). “The History of the Idea of Iran”, *Birth of the Persian Empire I* (Ed. Vesta Sarkhosh Curtis Sarah Stewart). London-New York: I. B. Tauris & Co Ltd, 100-111.
- Sina, Aysen. (2008). “İlkçağ Tarih Yazımının Batı Anadolu Öncüleri: III-Miletoslu Hekaitos”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27, 44, 113-166.
- Sinclair, A. Thomas. (1987-1990). *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, I-IV*. London: Pindar Press.
- Sivas, Hakan. (1991). *Urartu ile İlgili Asur Kaynakları*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Smith, Adam. (2012). “The Prehistory of the Urartian Landscape”. *Bianili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held*. Munich. 39-52.
- Smith, William (ed). (1870-1872). *A Dictionary of Greek and Roman Geography I-II. Various Writers*. London: John Murray, Albemarle Street.
- Stewart, George Rippey. (1975). *Names of Globe*. London: Oxford University Press.
- Streck, M. ve Mükrimin Halil Yınanç. (1964). “Ermeniyeye”. *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* IV, 317-326.
- Tanyu, Hikmet. (1988). “Ağrı Dağı”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi I*. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 481, 482.
- Tarhan, M., Taner. (1978). *M.Ö. XIII. Yüzyılda “Uruatri” ve “Nairi” Konfederasyonları*, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Tarhan, M., Taner. (1980). “Urartu Devleti’nin “Kuruluş” Evresi ve Kurucu Krallardan “Lutipri=Latupri” Hakkında Yeni Görüşler”. *AnAr*, VIII, 69-114.
- Tarhan, M., Taner. (1986). “Urartu Devleti’nin Yapısal Karakteri”. *IX. Türk Tarih Kongresi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 285-301.

- Tarkan, Tefrik. (1974). "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi" *Erzurum ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi 50. yıl Armağanı-I*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 7-22.
- Tent, Jan. (2015). "Approaches to Research in Toponymy", *Names*, 63, 2, 65-74.
- Teraman-Hepdinçler, Özel. (2019). "İdeolojinin Somutlaştırılması: Behistun Yazıtı Üzerinden Bir İnceleme". *Mnemes Kharin-Filiz Dönmez-Öztürk Anısına Makaleler Anadolu Arkeolojisi, Epigrafisi ve Eskiçağ Tarihine Dair Güncel Araştırmalar*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Terian, Abraham. (2002). "Xorenac'i and Eastern Hystography of the Hellenistic Period". *REArm*, 28, 101-141.
- Topaloğlu Y. (2016). "Kuzeydoğu Anadolu'da Yeni Bir Kaya Mezarı: Karapınar" *Turkish Studies*-11 (1), 175-196.
- Topaloğlu Y. (2016). "Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri" *Turkish Studies-Sosyal Bilimler*, 11(2), 1193-1230
- Topaloğlu, (2019). "Doğu Anadolu'nun Tarihsel Çerçevesi". *Alaybeyi Höyük*, ed. G. Altunkaynak. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 65-100
- Topaloğlu, Y- Uslu S. (2020). "Asur Devleti'nin Yıkılışı ve Medler". *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, ed. L. G. Gökçek, E. Yıldırım, O. Pekşen, İstanbul: Değişim Yayınları, 291-319
- Topaloğlu, Yasin. (2009). *Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu'nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Veri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.
- Toumanoff, Cyril. (1963). *Studies in Christian Caucasian History*. Washington: Georgetown University Press.
- Tuplin, Christopher. (1987). "Xenophon and the Garrisons of the Achaemenid Empire". *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 20, 167-246.
- Türkçe Sözlük I. (1998). Ankara: TDK Yay.
- Unger, Eckhard. (1913). *Zum Bronzeton von Balawat, Beiträge zur Erklärung und Deutung der assyrischen Inschriften und Reliefs Salmanassars III*. Leipzig: Verlag von Eduard Pfeiffer.
- van Loon, Maurits, Nanning. (1966). *Urartian Art: Its Distinctive Traits in the light of New Excavations*. Leiden: Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten.
- Vaux, Wright Sandys William. (1872). "Matia'na". *A Dictionary of Greek and Roman Geography II* William Smith (ed.). London: John Murray, Albemarle Street.
- Vogelsang, Wilhelm. (1998). "Medes, Scythians and Persians: The Rise of Darius in a North-South Perspective". *Iranica Antiqua*, 33, 195-224.
- Wiesehöfer, Josef. (2003). *Antik Pers Tarihi*, (Çev. Mehmet Ali İnci). İstanbul: Telos Yayıncılık.
- Wilhelm, Gernot. (1986). Urartu als Region Keilschrift-Kultur (Ed. V. Haas) *Das Reich Urartu: Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v.Chr. (Xenia 17)*. Konstanz: Universitätsverlag Konstanz GMBH, 95-113.
- William J. Hamblin. (2006). *Warfare in the ancient Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History*. London: Routledge.
- Wiseman, Donald John. (1956). *Chronicles of Chaldaean Kings (626-556 B.C.)*. London: The British Museum.

- Yakar, Jak. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Yavuz, Serdar, Mustafa Şenel. (2013). "Yer adları (Toponim) Terimleri Sözlüğü". *Turkish Studies*, 8, 2239-2254. Ankara.
- Yusifov, Yusuf ve Serraf Kerimov. (2017). *Toponominin Esasları Üzerine bir İnceleme*, (çev. Serdar Yavuz). Elâzığ: Asos Yayınları.
- Zimansky, Paul, E. (1985). *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State, Studies in Ancient Oriental Civilization*. 41. Chicago: The University of Chicago Press.
- Zimansky, Paul, E. (1995). "An Urartian Ozymandias". *Biblical Archaeologist*, 58, 94-100.